

Venngarns slottskapel

SVERIGES KYRKOR
UPPLAND

ARKIVEX A
INGRID ROSELL

Venngarns slottskapell

Venngarns slottskapell

SLOTTSKYRKOR

UPPLAND BAND XIII:3

AV INGRID ROSELL

MED BIDRAG AV MADK KJERSGAARD

VOLYM 206 AV SVERIGES KYRKOR, KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

GRUNDAT AV SIGURD CURMAN OCH JOHNNY ROOSVAL

UTGIVET AV RIKSANTIKVARIEÄMBETET OCH KUNGL VITTERHETS HISTORIE

OCH ANTIKVITETSAKADEMIEN

Almqvist & Wiksell International Stockholm 1988

REDAKTIONSKOMMITTÉ: ERIK CINTHIO, ALLAN ELLENIUS,
EVALD GUSTAFSSON, R AXEL UNNERBÄCK

UTGIVET MED BIDRAG FRÅN
LEWI PETHRUS STIFTELSE

FOTO GABRIEL HILDEBRAND (där ej annat anges)

*Översättningen till engelska av bildtexter och sammanfattningar har utförts av Roger Tanner.
Bildmaterial, anteckningar och excerpter förvaras i ATA.*

*Omslagsbilden återger interiör av korpartiet i Venngarns slottskapell. Foto 1987.
På omstående sida Magnus Gabriel De la Gardies snidade vapen på greveläktaren i Venngarns slottskapell. Foto 1987.*

AB C O EKBLAD & CO, VÄSTERVIK

ISSN 0284-1894

ISBN 91-7192-722-0 (inb)

ISBN 91-7192-724-7 (häft)

Innehåll

VENNGARN SLOTTSKAPELL

FÖRORD	6
INLEDNING	9
BYGGNADSBESKRIVNING	12
KÄLLMATERIAL	16
BYGGNADSHISTORIA	18
<i>Transporter</i>	18
<i>Byggnadsplatsen</i>	22
<i>Byggnadsverksamheten</i>	22
<i>Byggningsfolket</i>	26
<i>Arkitekter och byggmästare</i>	26
<i>Bildhuggare</i>	28
<i>Målare</i>	30
<i>Färgsättning</i>	31
<i>Kronologi</i>	34
<i>Analys och arkitekturhistorisk ställning, slottskyrkans funktion</i>	35
<i>Efter De la Gardies död</i>	36
<i>1920–30-talens restaurering</i>	37
<i>Försäljning till Lewi Pethrus stiftelse 1983</i>	38
INREDNING	39
<i>Orgelpositiv av Mads Kjersgaard</i>	62
<i>Målnings- och skulpturutsmyckning, analys av bildinnehållet</i>	76
INVENTARIER	79
NOTER	85
BILAGOR	89
KÄLLOR OCH LITTERATUR	90
FÖRKORTNINGAR	91
SUMMARY	92

Förord

Föreliggande publikation om Venngarns slottskapel tillägnas Sten Karlings minne. Från 1969 och fram till våren 1987 var han redaktionskommitténs ordförande och dessförinnan sedan 1966 medlem i kommittén. Redaktionen vill härmed bringa i åtanke Sten Karlings grundläggande insatser för kännedomen om stormaktstidens byggnadskonst, huvudfältet för hans mångsidiga forskargärning.

Venngarns slottskapel är en märklig och så gott som orörd kyrkointeriör från vår stormaktstid. Slottets historia har flera beröringspunkter med Sten Karlings forskning. I sin doktorsavhandling visade han sålunda, att generalplanen till anläggningen har upprättats av arkitekten Jean De la Vallée. Författaren till föreliggande publikation, docenten Ingrid Rosell, har dessutom kunnat påvisa, att slottskapellets och gårdsfasadens utformning pekar på samband med den augsburgske arkitekten Matthias Holl, vars betydande insatser har belysts av Sten Karling. Venngarns huvudarkitekt De la Vallée är endast ett exempel på Sten Karlings banbrytande upptäckter inom detta område. När det gäller stormaktstidens slottsbyggnadskonst har man ofta anledning att gå tillbaka till hans doktorsavhandling, framlagd vid tjugofem års ålder. Under sin långa verksamhet har han vidareutvecklat många uppslag i denna.

Under Sten Karlings nära tjugooåriga ordförandeskap har ett åttiotal volymer utkommit i serien Sveriges Kyrkor. Hans vidsträckta monumentkännedom, omfattande kunskaper inom skilda områden och hans arbetsförmåga, som kunde synas obegränsad, har betytt mycket för Sveriges Kyrkor.

Stockholm i mars 1988

Erik Cinthio

Allan Ellenius

Evald Gustafsson

R Axel Unnerbäck

Sten Karling in memoriam

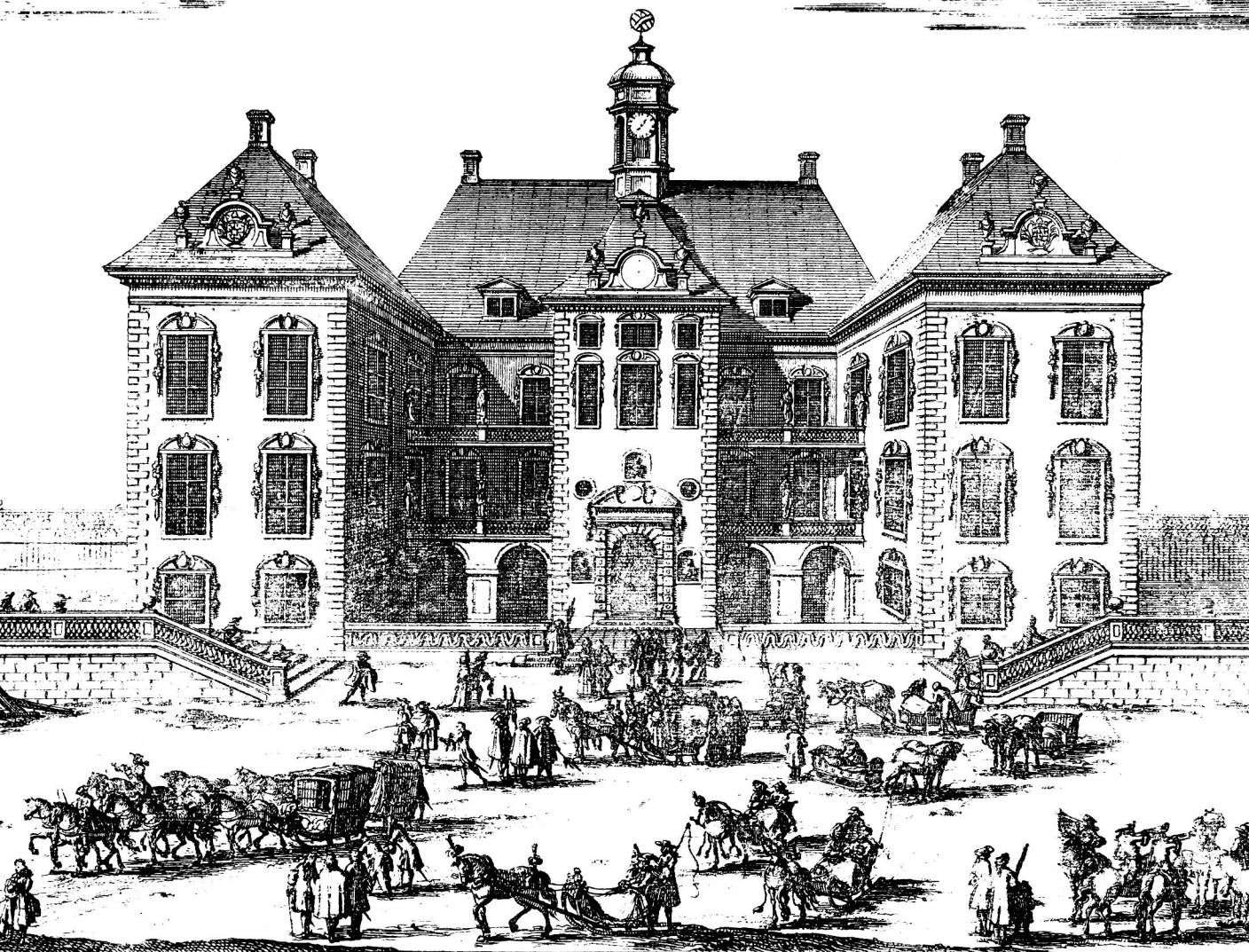

Fig 1. Gravyr i Svecia-verket av Venngarns slott. Slottets gårdssida hade mellan trapphuset och flyglarna arkadgalleri och skulptursmyckade träaltaner. Fasaderna var ursprungligen vitkalkade med dekorationer och detaljer i olika stenfärger. Dekorationerna runt fönstren var målade i kimiröksgrått och rött, hörnkedjorna i grått. Gråmålade var även balustrader och skulpturer i såväl trä som sten. Taket var klätt med rödfärgad spån.

Engraving of Venngarn Castle in Svecia Antiqua. On the courtyard side of the castle, between the stairwell and the wings, there were an arcaded gallery and wooden balconies with sculptures.

VENNGARNNS SLOTTSKAPELL

Uppland, Stockholms län, Ärlinghundra härad, Uppsala ärkestift, Sigtuna församling

Inledning

Venngarns slott vid Garnsviken av Mälaren är i sin nuvarande gestalt framför allt förknippat med stormaktstiden och rikskanslern Magnus Gabriel De la Gardie. Han förvärvade egendomen 1653 och lät på 1660-talet genomföra en ombyggnad av slottet. En viktig del i De la Gardies ombyggnad var inrättandet av ett slottskapellet. Kapellet, som stod färdigt 1666, är ett sällsynt och så gott som orört exempel på en kyrkointeriör från vår stormaktstid. Till det mest intressanta i kapellet hör dess rika målningsutsmyckning, som har en för De la Gardies lantslott särpräglad utformning. Framför allt slottskyrkorna men även gemaken smyckades med symboliska målningar med tillhörande inskrifter.

I jämförelse med andra av De la Gardies egendomar – Läckö, Karlberg, Käggleholm – har Venngarn blygsamma mått. Det hade i mycket karaktären av en lantvilla med motsvarigheter i den italienska renässansen och låg på lagom avstånd från huvudstaden och Uppsala. Ämbetet som kansler vid Uppsala universitet, som De la Gardie erhöll 1654, var en väsentlig faktor vid slottets upprustning.

Huvudbyggnadens nuvarande enhetligt putsade fasader och resterna av de pietetsfullt underhållna trädgårdsanläggningarna kan endast ge en ofullständig föreställning om hur slottet tedde sig på De la Gardies tid. Sveciagravyrerna återger ursprungstanken till hela anläggningen (fig 1). Allt blev inte genomfört men bilden av huvudbyggnaden stämmer med spår i byggnaden och uppgifter i äldre handlingar.

Genom bevarade inventarier kan vi komplettera vad som är förlorat och få en fullständigare bild av anläggningen. En hel del smärre byggnader grupperade sig kring gårdsplanen. Västra träbyggnaden innehöll kammar för hovmästare, stallmästare, präst, sekreterare,

bokhållare, livknekt och lakej. Köksbyggnaden hade förutom stora köket också rum för hovmästare och pager. I huset på andra sidan porten bodde kommandanten, i fogdebyggnaden befallningsmannen, drängar och dejour. Här fanns också gårdens bagar- och snickarstuga, mjölk- och silverkammare.¹

En tyngdpunkt i anläggningen låg på trädgårdens utformning. Slottet ligger på krönet av en ås med nivåskillnader mellan gårds- och trädgårdsfasaden (fig 2, 3). Slutningen från åsen ned mot dalen har utnyttjats för ett komplicerat terrasssystem. Anläggningen är strängt regelbunden och hålls samman av en mittaxel, som från slottet går nedför åsen, genom dalen och åter upp på en sluttning, där den avslutas av en liten kupolbyggnad. Trädgården med sina parterrer och boskéer i stjärnmönster hade allehanda träd-, växt- och djursorter. Man ökade på detta sätt kunskapen om fjärran länder. Räkenskaper berättar om dammar och kanaler mellan dammarna.

Den eleganta slottsanläggningen blev en kontrast till den lantliga omgivningen med skogar, höjder och vattendrag och byn med sin gyttriga bebyggelse. Kontrasten förstärktes av grevens åkdon. Landvägen for greven i förgylld skulpturutsmyckad caret efter vita hästar; sjövägen med Holländska jakten eller jakten Enhörningen.²

Under medeltiden var Venngarn en betydande gård. Slottet har en senmedeltida kärna, ett tvårums stenhus, som har utbyggt i etapper.³ Av detta hus är planformen bevarad i källarvåningen. Kvar står även västra fasaden, som hade en höjd av 7,20 m. Troligen vid 1400-talets slut har huset försetts med åtminstone en flygel i söder. Under 1500-talet och början av 1600-talet har den tvåvåninga huvudbyggnaden förhöjts med en våning och för-

Fig 2. Venngarns slott, trädgårdsfasaden mot sluttningens terrassanläggningar. Foto SvK 1982.

Venngarn Castle, from the garden, showing the sloping terraces.

setts med en tvåvåning flygellänga i norr. Flygeln hade mot gårdssidan en trevåning tornliknande avslutning. En inskrift på ett band intill taklisten på huvudbyggnadens södra gavel uppger: HANC DOMUM EXTRUXIT ILLUSTRIS GUSTAVUS DUX SAXONIAE MDXCVI (= Den berömda hertig Gustav av Sachsen uppförde detta hus 1596).

Ägare till slottet var vid denna tid hertig Gustav av Sachsen Lauenburg, Johan III:s systerson. År 1594 blev hans kusin Sigismund krönt till Sveriges konung i Rikssalen på Uppsala slott.⁴ Godset indrogs till kronan 1611 men skänktes av Gustav II Adolf till greve F B von Thurn. Denne utarrenderade gården troligen redan 1638 till Jakob De la Gardie, som anlidade byggmästaren från slottet Makalös, Hans Jakob Kristler, för arbete på Venngarn.⁵

En teckning till Sveciaverket med påskrift: WENNE-

GARN 1660 visar slottet strax före Magnus Gabriel De la Gardies ombyggnader (fig 23). Slottet har fått en renässansmässig prägel. Det höga trevåninga stenhuset har tre enhetliga fönsterrader åt trädgårdssidan. Av det i kapellet bevarade kassettaket att döma var sannolikt en festsal från denna byggnadsperiod inredd i slottets andra våning.

På Magnus Gabriel De la Gardies tid ombyggdes slottet till en regelbunden anläggning med två flyglar omkring en mindre borggård. Norra flygeln påbyggdes till tre våningar. Södra flygeln och trapphuset i ett framskjutande mittparti tillbyggdes. Huset fick en monumental trappanläggning med dubbeltrappa och sandstensbalustrad. I övre våningen inreddes en stor festsal, Disasalen, med utsikt över trädgårdsanläggningarna. Andra våningen upptogs av bostads- och representa-

Fig 3. Gårdsfasaden. Slottets nuvarande osmyckade fasader kan endast ge en svag föreställning om hur byggnaden tedde sig på Magnus Gabriel De la Gardies tid, jfr fig 1 Foto SvK 1982.

The courtyard side.

tionsrum. I bottenvåningen låg ekonomi- och tjänarutrymmen. Här fanns också på 1680-talet särskilda kamrarna för prästerskapet.⁶

En gravyr i Sveciaverket visar gårdssidan med galleri och dubbla altaner med träbalustrader mellan trapphuset och flyglarna (fig 1, 24).

På träbalustraderna stod träskulpturer, bl a av Kärleken med hjärta och Hoppet med duva i handen. Kärleken ger Gud sitt hjärta som symbol för gemenskapen med Gud. Hoppet får i belöning odödlighetens gåva. Här mötte besökaren redan i det yttre det budskap, som förmedlades i slottskapellets målningssmyckning. Predikstolstaket smyckas av samma figurer, som grevefamiljen på nära håll kunde se från sin läktare. Till gårdsidans rika utsmyckning hörde målade dekorationer kring fönstren. Greveparets vapen smyckade flyglarnas

tak. Ingångsportalen försågs på 1660-talet med en rikt skulpterad överdel av sandsten. Trädgårdsfasaden är mera stramt utformad (fig 24). En altan i två våningar ovanför portalen tillkom på De la Gardies tid. Från huvudbyggnaden utgick långa, låga orangerilängor, avslutade av små kupolbyggnader

Den 26 april 1686 avled Magnus Gabriel De la Gardie på Venngarn, det slott han "ad dies vitae" fick behålla efter reduktionens stränga domar.⁷ Vid De la Gardies död fick kronan förfoganderätt över kungsgården och slottet. Kungsgården uppläts först såsom indelning på lön till landshövdingen i Uppsala län och sedermera under inemot 200 år på arrende.

År 1915 uppläts Venngarns kungsgård till statlig vårdanstalt för alkoholister. Anläggningen inköptes 1983 av Lewi Pethrus stiftelse för filantropisk verksamhet.⁸

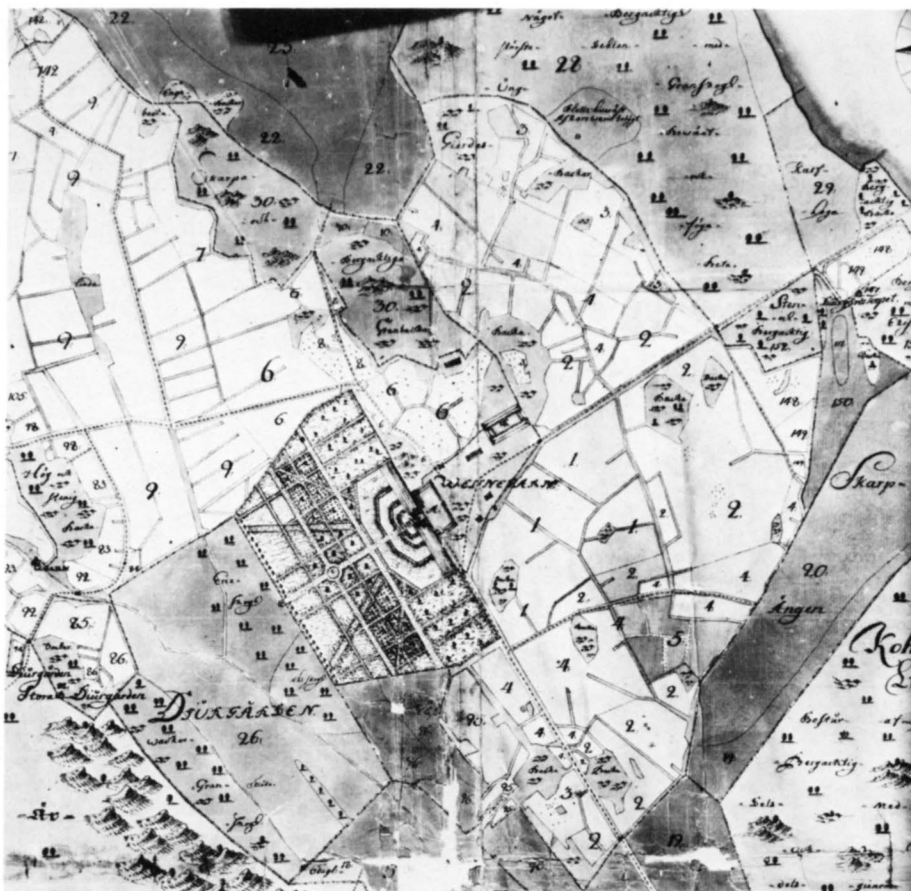

Fig 4. En karta från 1727 visar de då till större delen bevarade trädgårdsanläggningarna. LMV.

A map from 1727 showing the gardens, which were mainly intact at this time.

Byggnadsbeskrivning

Slottskapellet är orienterat i nordost-sydväst med koret i nordost (i det följande används beteckningarna norr-söder). Det upptar två våningar i den nuvarande huvudbyggnadens södra del (fig 10–11). Det är inte synligt i exteriören. Blott avsaknaden av fönster i bottenvåningens fasader anger kapellets belägenhet. Kapellet har högt belägna fönster i linje med huvudbyggnadens andra våning. Spår i sydfasadens murverk markerar kapellets höjd (se nedan).

Kapellet visade sig enligt en byggnadshistorisk undersökning 1970–71 till såväl plan som höjd uppta den flygel, som troligen vid 1400-talets slut fogades till det ursprungliga tvårumsuset.⁹ Den är uppförd av kluven gråsten med skolning av småsten av liknande teknik som tvårumsuset. Flygelns yttermått var 13,5 x 9,8 m. I bottenvåningen finns spetsbågiga, raksprångiga dörröpp-

ningar bevarade i västra och östra gavlarnas norra del (fig 7). I västgaveln framkom vid undersökningen fragmentariska rester av ytterligare en dörröppning över den tidigare nämnda. Spår efter stickbågiga fönster uppmättes, två på västgaveln och två på södra fasaden. Vidare påträffades fragmentariska rester av en 4 cm djup blindering i form av ett vågrätt avtrappat sicksackband i södra delen av västgaveln och på södra fasaden i avbildad form. Sydfasadens höjd markeras av en ”hylla” ovanför blinderingsbandet. Vid 1500-talets slut förhöjdes som nämnts byggnaden till tre våningars höjd, varvid en svag vinkling av medeltidsbyggnaden utträtades. Under kapellet finns två välvda källarum.

Slottet ligger som nämnts på en ås med nivåkillnader mellan gårds- och trädgårdsfasad med ingångar i båda fasaderna. Från trapphuset åt gårdssidan leder fyra

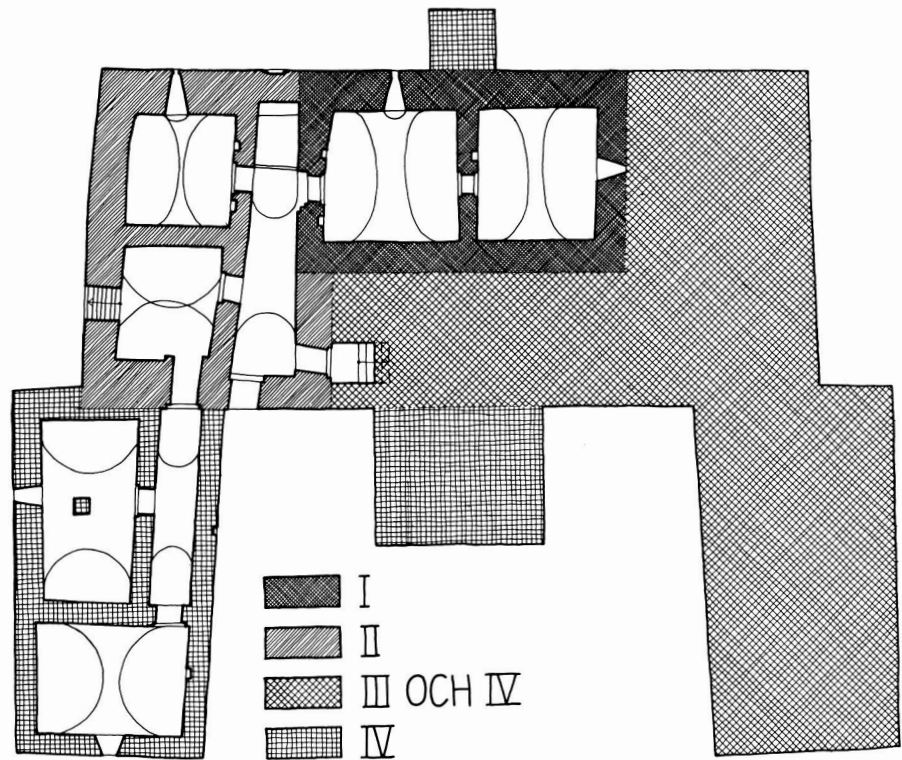

Fig 5. Slottets källarplan med fyra byggnadsetapper markerade. Etapperna III och IV berör även de högre upp belägna våningarna ovanför I och II. Slottet rymmer ett medeltida tvårumms stenhus (I), som troligen vid 1400-talets slut försågs med en flygel i söder (II). Denna upptas nu till såväl plan som höjd av slottskapellet. Under 1500-talet och början av 1600-talet har stenhuset breddats, förlängts och förhöjts samt försetts med en tvåvåning flygel i norr (III och IV). Under 1660-talet tillkom en flygel i söder och trapphuset (IV). Vidare förhöjdes norra flygeln, ändrades rumsindelningen och nynnredades bl a slottskapellet och Disasalen. Efter uppm av Å Noreen 1932, 1:300. ATA. – Byggnadsperioder inlagda i samband med restaurering 1970–71. Ritat av A Hildebrand 1987.

The castle cellars, showing the four phases of construction. Phases III and IV also involve the storeys above I and II. The castle incorporates a medieval two-roomed stone building (I) which was extended southwards (II) probably in the closing years of the 15th century. This is now fully occupied, both horizontally and vertically, by the castle chapel. The stone building was broadened, extended and heightened during the 16th and 17th centuries and a two-storey wing added in the north (III and IV). A south wing and the stairwell were added in the 1660s (IV). In addition, the north wing was heightened, the room division was altered and the castle chapel and Disa Hall, for example, were redecorated.

trappsteg ned till en förhall till kyrkan. Det monumentala trapphuset med dubbeltrappa och sandstensbalustrad av bild- och stenhuggaren Johan Wendelstam tillkom vid De la Gardies ombyggnad (se nedan). Den monumentala ingången till kapellet utformades som en välvd förhall med fyra åttasidiga pelare av kalkstenskvadrar och tegelgolv (fig 12). Portalen till trapphuset, sannolikt flyttad från De la Gardies slott Ekholmen, fick 1665 en

rikt skulpterad överdel, utförd av bildhuggaren Christoffer Weiditz (fig 9).¹⁰ Vid en restaurering på 1930-talet ersattes överdelen av en kopia i stucc. Den ursprungliga överdelen, som fallit sönder, jämte delar av slottets sandstensutsmyckning är bevarade och förvaras i en magasinbyggnad.

Från förhallen leder fem trappsteg upp till kapellet. De olika nivåerna mellan trapphus, förhall och kapell

Fig 6. Fasad mot söder med "hylla" efter 1400-talsflygel, som nu till såväl plan som höjd upptas av slottskapellet. Foto 1987. – Ovan. Södra fasaden. Uppm av Å Noreen 1932, kompletterad med spår i murverket i samband med putsavknackning 1970–71, 1:300. Ritat av A Hildebrand 1972, 1987.

South front, showing a "shelf" from the 15th-century wing, both the height and area of which are now occupied by the Castle Chapel.

berättar om att kapellet är tillkommet i efterhand. För förbindelsen mellan kapellet och det övriga slottet svarade läktarsystemet i kapellet. Greveläktaren kan man nå från hallen i slottets andra våning. Vidare finns en nu igensatt ingång från ett av grevens privata rum.

Interiör

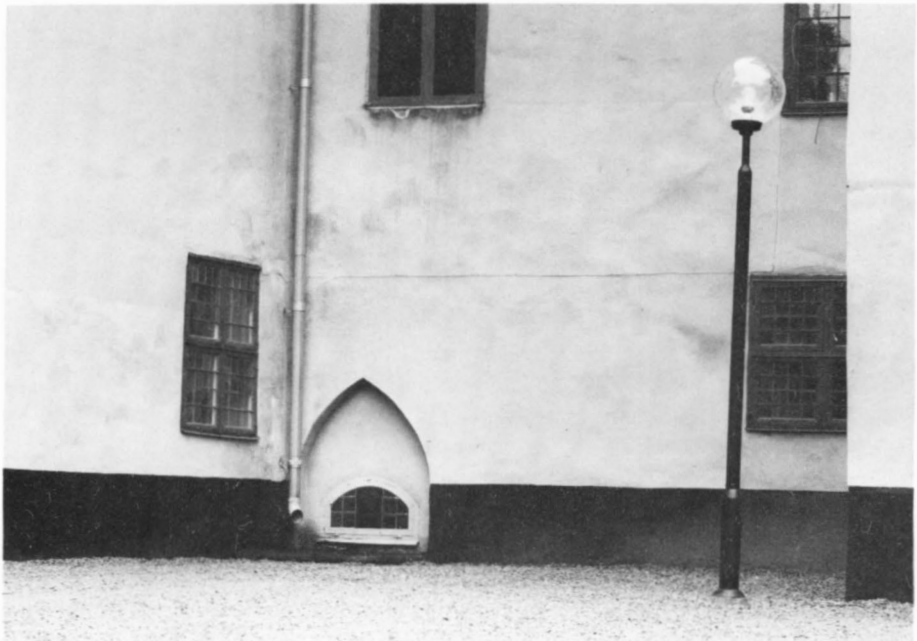
Kapellet har en rik träinredning med skulptur- och målningutsmyckning. Ett läktarsystem omfattar både orgelläktare och en grevlig läktare (fig 11). Kapellets kassettak synes som nämnts härröra från en festsal, inredd under hertig Gustafs tid (fig 14–16). Det har kraftiga ramverk med tandsnitt, dels rektangulära fält, dels mångsidiga och taklist med tandsnittslist. Taket är målat i blågrått med taklist i rött och vitt. I samband med kapellets inredande smyckades de rektangulära fälten med målningar framställande putti med Kristi pinoredskap, Veronikas svetteduk, kalk med kors m m. De mångsidiga fälten har snidade rosetter, målade i vitt.

Väggarna är vitkalkade och har fyra högt sittande fönster, två i sydmuren och två i västmuren. Fönstren är fyrdelade med mittpost och tvärpost av trä och fyra bågar med små rutor i blyspröjsar. Fönstren har innanfönster och bågar målade i kimröksgrått.

I de djupa fönstersmygarna är utförda målningar i rödbrunt, blågrått och ljusbrunt. De västra fönstersmygarna har bevarade målningar framställande basunblåsande, sjungande och harpospelande änglar inom bågformiga ramar med målad broskverksornamentik. I sydväggens västra fönstersmygar framträder spår av målningar, en kartusch längst i öster samt en framställning av en evangelist med bok i västra fönstersmygen. Flera nu försvunna målningar, sannolikt av evangelisterna, har tidigare iakttagits i fönstersmygarna.¹¹ För målningutsmyckningen i kapellet svarade målarna Måns Carlinus och Christian Hoppe. Hantverksmässig målning utfördes av målaren Anders. Träinredningens skulpturutsmyckning utfördes i skulpturverkstaden på Jakobsdal och uppsattes och fullbordades på platsen av bildhuggarna Clas Hebel, Christoffer Weiditz och Hans Jerling.

Golvet är belagt med breda furuplankor i rutmönster. Ingången till kyrkan utgörs av pardörr med svartmålad sicksackpanel. Norr om kapellet ligger sakristian, i handlingarna benämnd "prästekammaren", med ingång från förhallen. Rummet har vitkalkat tunnvalv och vitkalkade väggar samt golv av tegel. Ingången har brädörr med svartmålad sicksackpanel. Två trappsteg leder upp till rummet från förhallen.

Fig 7. I bottenvåningen finns spår av spetsbågig dörröppning från 1400-talsflygelns östra gavel. Foto 1987.
Outline of an ogive doorway from the east gable of the 15th century wing.

Källmaterialet

Vid en byggnadsarkeologisk undersökning 1970–71 av riksantikvarieämbetet har slottets olika byggnadsskeden kunnat klarläggas. När det skriftliga källmaterialet från och med 1660-talet kommer oss till hjälp, får vi flera här gjorda iakttagelser bekräftade. Det gäller bl a uppförandet av trapphuset med den monumentala trappanläggningen, södra flygelns tillkomst och förhöjningen av norra flygeln med en våning. Det skriftliga källmaterialet tar vid, när murverket inte har mer att berätta. I slottets inre kan vi följa inredningsarbetena. Kapellet var en av de främsta orsakerna till utbyggnaden av slottet och det upptar 1400-talsutvidgningen av byggnaden. Dess historia är intimt förknippad med slottets historia och arbetet med dess inredande skedde hand i hand med övriga arbeten på slottet.

Sveciaverkets gravyrer och teckningarna till dessa visar oss slottet före och efter ombyggnaden (fig 1, 23, 24). Gripenhielms Mälarkarta 1689 styrker trovärdigheten av Sveciagravyren efter slottets fullbordande (fig 25). En karta i Lantmäteriverket 1727 ger oss en bild av hela anläggningen med dess imponerande terrassanläggningar (fig 4). Senare avbildningar poängterar förfallet och visar de övervuxna trädgårdsanläggningarna (fig 26).

Inventariehandlingar över slottet är bevarade från 1661 till 1700-talets början och kompletterar avbildningarna av slottet före och efter ombyggnaden. Här finns även uppgifter om slottets utsmyckning, färgsättning, inredning och inventarier.

En viktig källa till vår kunskap om ombyggnaden är memorial och räkenskaper angående byggnadsverksamheten. Listor över byggnadsmaterial, verktyg, byggningsfolk, proviantlistor, verifikationer till olika räkenskaper ger oss underlag för en rekonstruktion av byggnadsförloppet.

Att utforska vad som blev utfört och vilka personer, som stod bakom ombyggnaden, försvaras av materialets oöverskådlighet. Arbetsstyrkan var ej heller stationär på Venngarn utan alternerade mellan de tre upplandsgodsen Jakobsdal (Ulriksdal), Venngarn och Ekholmen samt Stora huset i Stockholm, det av fadern ärvda Makalös. Material forslades mellan byggnadsplatserna. Tegel tillverkades på Ekholmens tegelbruk och fördes sjöledes till Venngarn. Spån tillverkades på Venngarn och skeppades till Jakobsdal. Från Makalös fördes stenhugarspislar och från Ekholmen en hel portal till Venngarn.

Allt detta har gjort upphovsmännen till Venngarns inredning svåråtkomliga. En viktig ledtråd ger oss byggnadsräkenskaper från 1665, som innehåller listor på svarvade och skulpterade delar till inredningen av kapellet och altaner på Venngarns slott. De har utförts på Jakobsdal och sjöledes forslats till Venngarn. I Jakobsdals avlöningslistor finner vi arbetskraft gemensam för båda byggnadsplatserna. Det gäller framför allt bildhuggaren Clas Hebel, som ger oss ledtråden till Marcus Hebels verkstad på Jakobsdal. Från Jakobsdal kom även byggmästaren Andreas Bretzel, som stod bakom inredningen av kapellet.

Vad brevmaterialet beträffar finns spridda uppgifter om Venngarn i De la Gardies conceptsamling. Bland de till greven inkomna breven är de från byggmästaren Andreas Bretzel av intresse för framställningen. Bland breven ligger även ett memorial 1663, som beskriver hans anställningsförhållanden och arbetsuppgifter. Här finns också ett brev från 1668, då Bretzel tar avsked.

En central ställning hade byggnadsskrivaren Olof Jonsson på Venngarn. Det är han, som upprättat specialräkenskaper över byggnadsmaterial 1665–66. En lista över färgpigment, inköpta till upplandsgodsen 1665, låter oss ana omfattningen av målningsutsmyckningen detta år. Här anges också vilka målare, som var i verksamhet, och till vilka byggnadsplatser respektive färger var avsedda. För de enskilda målarna finns också räkenskaper för färginköp, t ex för Måns Carlinus och Christian Hoppe, båda verksamma i kapellet. Då den ursprungliga färgsättningen och målningsutsmyckningen i kapellet och en del av målningsutsmyckningen i det övriga slottet är bevarad, är dessa listor av stort värde inte minst vid framtida vård och restaurering. Maria Euphrosynes samling böner och meditationer, utgivna 1681, ger oss mycket av bakgrunden till målningsutsmyckningen i kapellet.

Ett annat intressant material är listorna över De la Gardies farkoster, som passerat Slussen 1665 med byggnadsmaterial och olika produkter till upplandsgodsen. Här finner vi prämar och skutor på väg med byggnadsmaterial till Venngarn. Ett likartat material finns för 1670–71, när det gällde transporter av material till Karlbergs byggnadsverksamhet.

En lista över nyårgåvor för år 1664 upptar bl a Mäster Matthias (Holl), som får 2 ducater och prästen vid Venngarn, som får 3 ducater i nyårgåva. Ett stort antal anställda i De la Gardies hovhushåll och arbetsstab upptas i denna lista.

Tidigare forskning

Med 1900-talets ingång påbörjas forskningen om De la Gardies konstnärstab av August Hahr, som 1905 utgav sitt arbete "Konst och konstnärer vid Magnus Gabriel De la Gardies hof". Här möter vi flera konstnärer av intresse för slottskapellet. Viktigt material om Venn-garns slott publicerades 1931 av Sten Karling i hans avhandling "Trädgårdskonstens historia i Sverige intill Le Nötrestilens genombrott". Av hans undersökning framkommer, att Jean De la Vallée är upphovsman till byggnadsplanerna för hela anläggningen. Karlings arbete om byggmästaren och arkitekten Matthias Holl (1932) är även av stor betydelse för denna framställning.

Till det intressantaste i kapellet hör målningsutsmyckningen i kapellet och dess symbolspråk. Detta behandlas ingående av Allan Ellenius i en större artikel i Lych-nos 1973–74 (1975): "Bild och bildspråk på Magnus

Gabriel De la Gardies Venn-garn". Emblemerna i Venn-garns slottskapellet och Läckö slottskyrka blir också föremål för en undersökning av Göran Lindahl i arbetet "Magnus Gabriel De la Gardie. Hans gods och hans folk" (1968).

Slottskapellets tillkomsthistoria behandlas av under-tecknad i avhandlingen "Magnus Gabriel De la Gardies kyrkobyggnadsverksamhet i Sverige" (1972). Genom denna undersökning kan byggmästaren Andreas Bretzel från Stettin knytas till inredningen av kapellet. Här framhålls också samspelet mellan skulpturverkstaden på Jakobsdal och bildhuggarverksamheten i kapellet. Arkivaliska uppgifter binder här namngivna konstnärer till dess skulptur- och målningsutsmyckning.

Slottskapellet har beskrivits av Lars Ljungström i serien Upplands kyrkor (192, 1983). En översikt över slot-tets historia ger Bengt G Söderberg i serien Slott och herresäten i Sverige (Uppland bd 2, 1967).

Fig 8. I Venn-garns byggningsräkenskaper finns listor med skulpterade och svarvade detaljer, som återfinns på träinredningen (se bilaga 2). De var utförda i Jakobsdals (Ul-riksdals) skulpturverkstad och hade sjöledes forslats till Venn-garn.

The Venn-garn building accounts include lists of carved and turned decorations now to be seen in the wooden furnishings (see App 2). From the workshop at Jakobsdal (Ulriksdal).

The image shows a page from a handwritten building account. At the top, there is a decorative heading in calligraphic script: "Dibets" and "Ufrån Jacob Dahl". Below this is a list of items with prices, written in a cursive hand. The items are listed in a column, with prices written to the right. The list includes various items, some with numbers in front of them, and some with small drawings or symbols. The prices are written in a mix of numbers and letters, likely representing different units or currencies. At the bottom of the list, there is a total price of "379 22". Below the list, there is another decorative heading: "Sillhuata - Övarfwate Arbeite". This is followed by another list of items, similar to the one above, with prices written to the right. The handwriting is very cursive and difficult to read in many places.

Item	Price
6 1/2 ...	16 8
4 1/2 ...	172 6
1 ...	30
1 ...	1
2 ...	60
1 ...	30
2 ...	10
2 ...	60
379 22	

Sillhuata - Övarfwate Arbeite

8	
6	
5	
5	
4	
3	
2 1/2	
1 1/2	
10	
6	
40	
1 1/2	
2	
40	
1	

Byggnadshistoria

Venngarns slottskapellet inrymdes i den historiska byggnaden som ett naturligt framväxt rum i 1400-talstillbyggnaden av slottet. De tjocka, medeltida murarna och kassetaket av renässanstyp berättar om byggnadens tidigare skeden.

Fanns någon form av gudstjänstlokal tidigare i slottet? Präst nämns vid Venngarn 1664, innan slottskapellet var inrett.¹² Jakob De la Gardie var liksom sin vän och frände Carl Carlsson Gyllenhielm varmt religiös och bör ha nyttjat något utrymme i slottet, som predikosal.¹³

Då Magnus Gabriel De la Gardie 1653 hade förvärvat Venngarn, lät han arkitekten Jean De la Vallée upprätta en generalplan över anläggningen. Redan 1654 var planerna klara. Ett memorial berättar om att taket på stenshuset skall ändras, logementerna uppe i huset förfärdigas och en ny flygel byggas.¹⁴ När arbetet med ombyggnaden inleddes, står De la Vallée överst på listan över byggningsfolket.¹⁵

Venngarns slott ombyggdes efter den stränga klassicismens idé. På avbildningarna i Sveciaverket ser vi emellertid en frigjordhet i detaljen, som låter oss ana inverkan av andra krafter vid slottets slutliga utformning (fig 1, 24). Den plan, som utarbetades av De la Vallée blev av avgörande betydelse för byggnadens arkitektoniska utformning. Planen med dess symmetri blev ledstjärnan för arbetet och ger anläggningen karaktär än idag.

Som på flera andra byggnadsplatser avmattades byggnadsverksamheten på grund av kriget och återupptogs först efter De la Gardies hemkomst 1660.

Magnus Gabriel De la Gardie hade efter hemkomsten från krigsangelägenheterna på andra sidan Östersjön 1660 utnämnts till rikskansler. Helt naturligt kom därför Stora huset i Stockholm och de näraliggande upplandsgodsen att vid denna tid stå i centrum för hans byggnadsplaner. Jakobsdals slott (Ulriksdal) ombyggdes till en representationsbostad med storartade trädgårdsanläggningar.¹⁶ Litet längre bort låg Ekholmens friherreskap i Veckholms socken. En av gravyrerna i Sveciaverket, daterad 1660, och teckningen till denna visar Venngarn strax före ombyggnaden (fig 23). 1661 års inventarium ger endast knapphändiga upplysningar om slottet.¹⁷

Transporter

Sommaren 1661 påbörjas transporter av material till byggnadsplatsen.¹⁸ Detta sker till större delen sjöledes.

Fig 9. Portalen till trapphuset, sannolikt flyttad från De la Gardies slott Ekholmen, där bröderna Hans och Markus Hebel arbetade med stendekoration på 1630–40-talet. Vid en restaurering på 1930-talet ersattes överdelen av en kopia i stucc. Den ursprungliga överdelen (förvarad i ett magasin) utfördes 1665 av Christoffer Weiditz. Foto 1987.

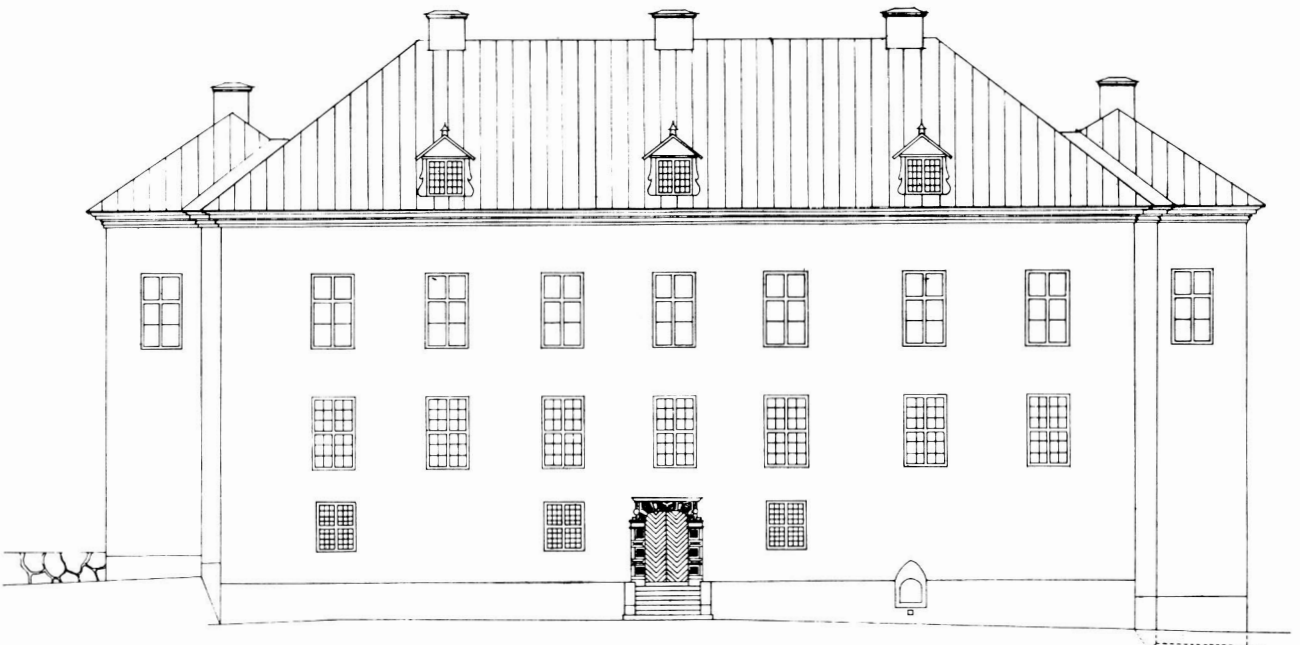
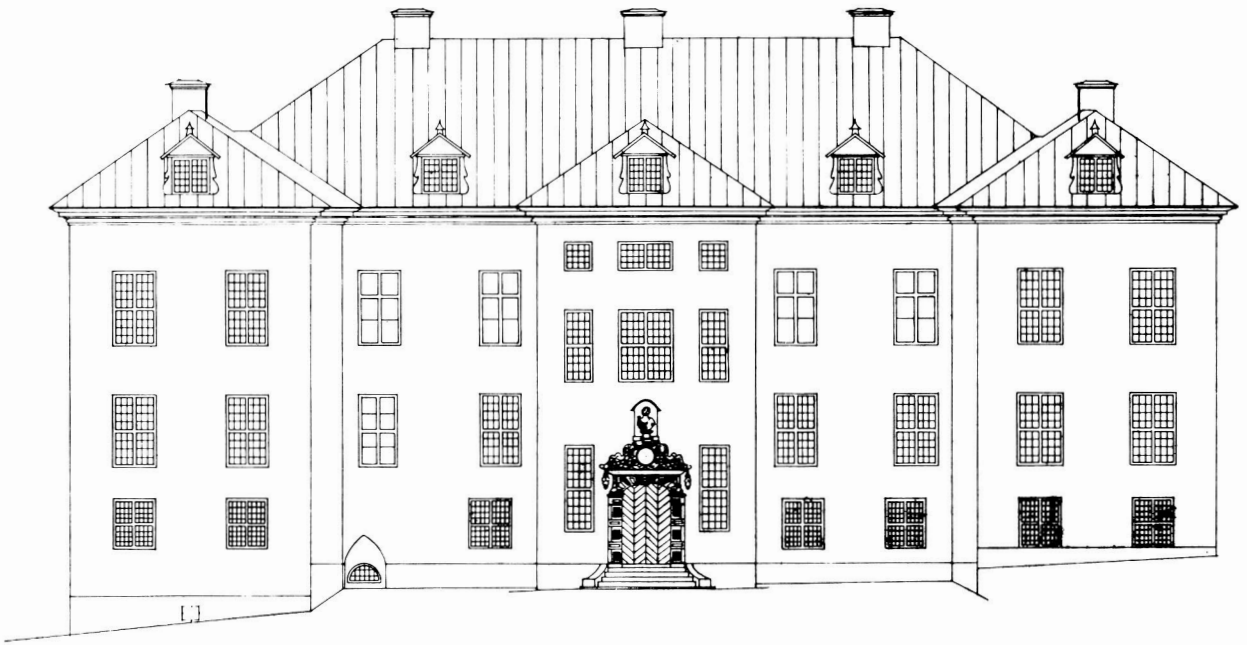
Staircase entrance.

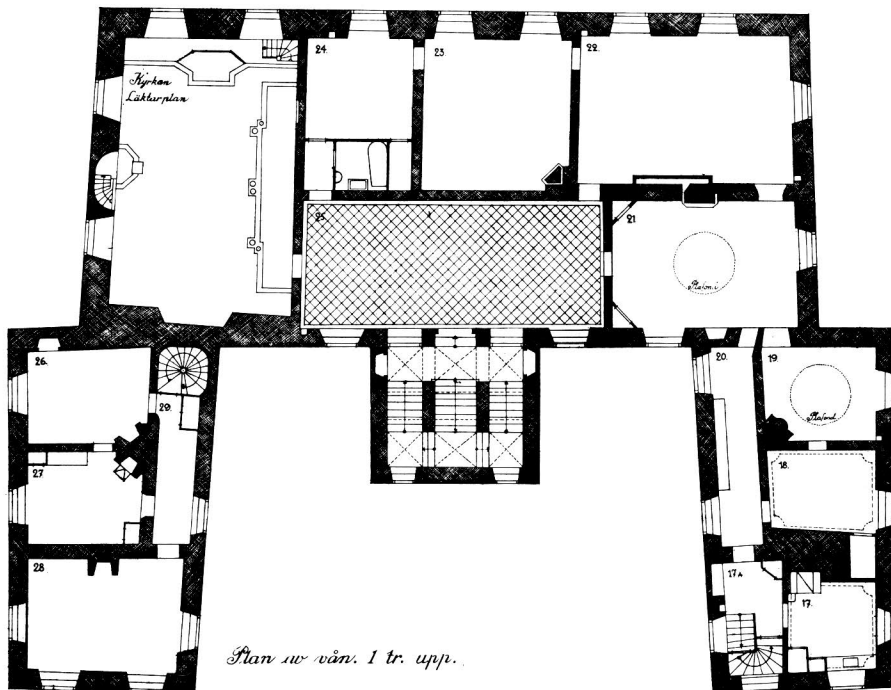
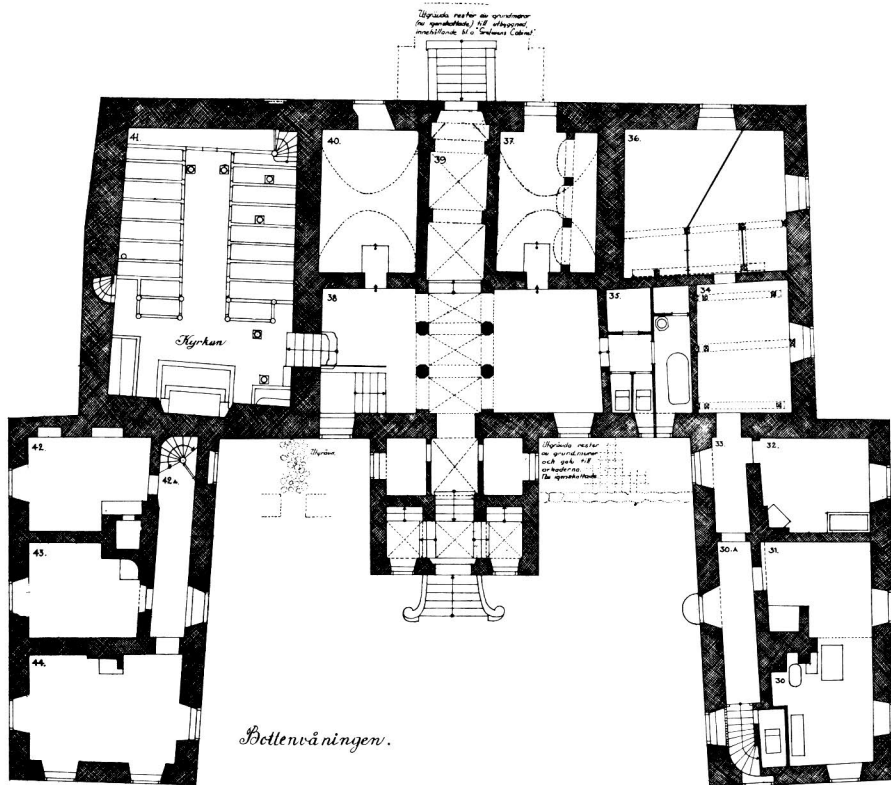
Fig 10. Gårdsfasaden och trädgårdsfasaden. Uppm Å Noreen 1932, 1:300. ATA.

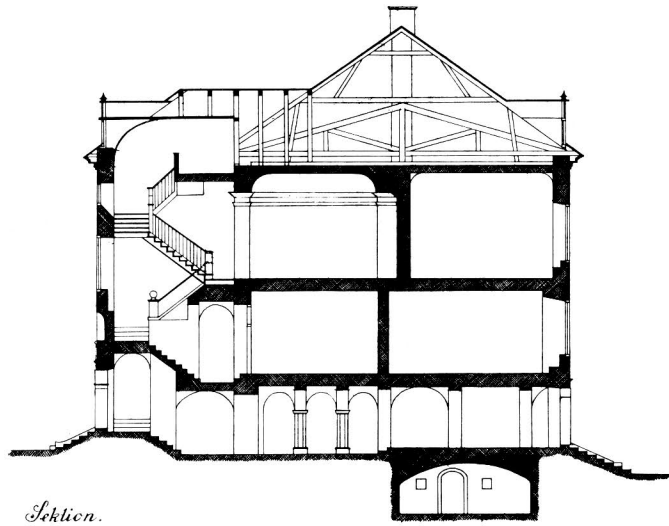
Courtyard and garden elevations.

Fig 11, nästföljande uppslag. Slottet, plan av bottenvåningen, andra och tredje våningen. – Sektion med trapphuset och förhallen till kapellet. Uppm Å Noreen 1932, 1:300. ATA.

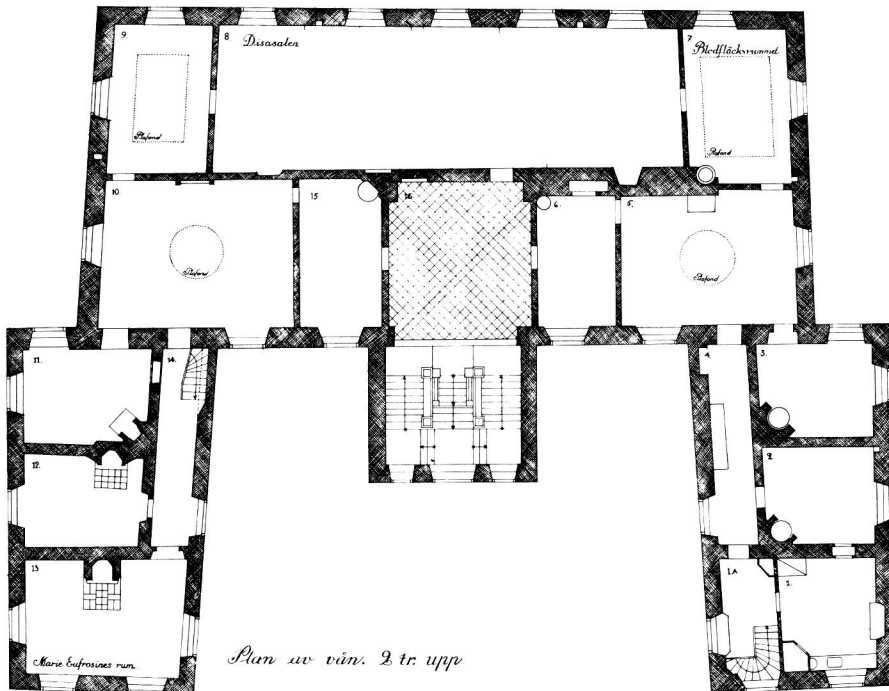
The castle. Ground plan of the bottom, first and second storeys. Section showing the stairwell and the chapel vestibule, p 20–21.

Sektion.

Plan av vån. 2 tr. upp

Stora pråmen för stångjärn, krut till bergsprängare, salt till månadskost och talgljus att arbeta vid åt byggningsfolket. Verktyg anskaffas som kalkhackor, järnstölar, kofötter, yxor och skyfflar. Under detta inledande ske- de av byggnadsverksamheten arbetar båtsmän, soldater, dalkarlar, bergsprängare och timmerkarlar. Soldaterna är verksamma med vägen mellan slottet och Garnsviken inte långt från slottet. Åkarpengar utbetalas för forsling av bräder till slottet. Murtegel och spik framföres.

Stora mängder tegel fördes 1663–64 från Ekholmens tegelbruk, beläget vid Mälaren och markerat på en karta 1688.¹⁹ De olika egendomarna hade särskilda farkoster, såsom Ekholmsskutan och Venngarnsskutan.

Sommaren och hösten 1665 passerar ett stort antal av De la Gardies farkoster Slussen.²⁰ Här förs material till grevens olika byggnadsplatser vid Saltsjön och Mälaren. Detta år var Stora huset (Makalös), Jakobsdal, Ekholmen och Venngarns slott de aktuella byggnadsplatserna. Vid Venngarn inreds kapellet just vid denna tid.

En båt med spån och en med stolar passerar Slussen ”på väg uppåt”, nämns det. En uppsalabåt kommer med havre, Holländska jakten passerar. En mindre jakt och två skutor kommer med timmer. Tungt lastade pråmar med kalk och tegel trängs med bondbåtar med hö och spannmål. Ekholmsskutan, Venngarnsskutan, Stora pråmen, gamla slupen, ekbåten, nya slupen nämns i rä- kenskaperna för farkostreparationer 1665.²¹

För transporter på landvägen anskaffade greven olika hästar: verkshästar, kökshästar, trädgårdshästar o s v. Ett nytt stall skulle uppföras för trettio två hästar.²² För persontransporter fanns särskilda hästar och vagnar. Efter greveparets död stod i Venngarns stall grevens glasvagn med inre klädsel av grön plysch och hans glassläde, överdragen med svart läder och invändigt klädd med grönt kläde, hans jaktsläde och furstinnans mussla med säte, klätt med grön sammet. En förnäm vagnhållning var förbehållen de högre samhällsklasserna. En glasfönsterförsedd vagn var status. Greven höll även ädla hästar i sitt stall, 1688 fyra gula och sex bruna hästar, en vit slädeslöpare till furstinnans mussla och två vita vagnhästar. På sonen Gustav Adolfs order var samtliga dessa hästar med i transporten av furstinnans lik till Höjentorp i Västergötland 1687.²³

Byggnadsplatsen

Olika handlingar ger en bild av byggnadsplatsen, då arbetet påbörjas. Sveciateckningen 1660 visar slottsan-

läggningen från norr (fig 23). Den trevåniga huvudbyggnaden har renässansgavel och målade fönsterdekorationer med överstycken i form av musslor. Den tvåvåniga norra flygeln har takbalustrad och en trevånig, tornliknande avslutning. Trädgården, som här kommer till synes, har kvadratiska buskomgivna kvarter. Några byggnader skymtar nedanför slottet, i förgrunden och till vänster om flygeln.

Slottsanläggningen hade många anställda. Venngarnsstaten 1664 upptar fogde, deja, rättare, skogvaktare, gårdsdrängar, fateburspiga, fiskare, kokerska, pigor, humlegårdsmästare, trädgårdsdrängar och torpare.²⁴ Svarvarstuga, snickarverkstad och smedja nämns. Målarsalen låg i ”Rööda Träbyggningen”. Ladugård, fähus, stall, duv- och höns hus, badstuga, brygghus, slakthus, väderkvarn och valskvarn hörde till anläggningen. Bland ekonomibyggnaderna nämns även spannmålsbod, brygghus, stallstuga, fiskarstuga, skogvaktarstuga och särskilda stugor för byggningsfolket. Ett förslag till byggningsfolk vid Ekholmen och Venngarn 1664 upptar hovryttare, snickare, timmerkarlar, klensmed, murmästare och soldater (se vidare Byggningsfolket).²⁵

Byggnadsverksamheten

Inredningen av kapellet var ett led i den övriga byggnadsverksamheten vid slottet. Vi skall därför följa den under dessa år för att få en helhetsbild av arbetet.

Under de första åren berättar räkenskaper, avlönings- och proviantlistor mest om uppröjningsarbete och materialtransport.²⁶ Åren 1663–64, då stora mängder tegel forslades till Venngarn, synes murningsarbetet ha påbörjats. Det gällde uppmurningen av en ny flygel i söder, ett nytt trapphus samt påbyggnad av den norra flygeln med en tredje våning.

Ett ”Kort förslagh oppå dhe Materialier som behöfves till Effterskrefne bygningar wid Wännegarn 1664” upptar arbeten i ”Öffra våningen i Stora huset”, ”den nyie flygeln”, ”Till Lagårds byggnings förhöjning och det nyia oxhusets byggning” samt ”Till Nyia Stallet för 32 hästar”.²⁷ Här redovisas timmerstockar, syllar, bjälkar, bräder, läktspik, tegel, kalk, spån och näver till respektive byggnader. Arbetet i Stora huset gällde ändring av rumsindelning och nyinredning av Stora salen (Disasalen) och gemakten. Golv och tak lägges i de nya rummen i Stora huset och i norra flygelns tredje våning. Till den nya flygeln anskaffas 19 030 tegel och 19 läster

kalk. I Stora salen lägges 1664 golvet "Rutewijs" i likhet med golvet i kapellet.

Trädgårdarna var en väsentlig del i anläggningen. Ett memorial bland handlingarna för 1664 upptar grävning av dammar och kanaler och arbeten med terrassanläggningarna, till vilka dalkarlar anlätades. Snickarna förfärdigar trappor, smyckade med pyramider, till anläggningarna.²⁸

Vid inredningsarbetena i Stora huset 1664 bör även kapellet ha ingått, även om det inte särskilt nämns i handlingarna. Det framgår bl a av en avlöningslista, daterad 4 april 1665. Man har då hunnit så långt, att predikstolen skall uppsättas. Här upptas också "I skålpund hartz at löda medh, (till) pelare, postementer Capteler kråkstenar och huadh mera som till prädikstollen och kiörkioarbete behöfues som bygmästare mäster Anders bäst wett huadh där till skal wara ähr och af nödhen och at bygmästare tillika medh dett arbete kunde komma hitt och bese arbetet och at låta uppsättia prädikstolen".²⁹

Sommaren och hösten 1665 fortsätter man med inredningsarbetet i kapellet, som fullbordas under år 1666.

En lista över material till kyrkoarbetet berättar, att man 1665 arbetar med träinredningen.³⁰ 19 tolfter enkla bräder, 7 tolfter dubbla bräder, 1 toltf bottenbräder, ett stort antal spik, bl a läktspik, upptas sålunda på listan.

Man arbetar samtidigt med träbalustraderna, som i två våningar löpte mellan flyglarna och trapphuset (fig 1). Timmerkarlar uppsätter stödpelare, listverk och postament samt förfärdigar trappor. Uppgifterna om arbetet med balustraderna, träinredningen och tornet, där klockorna skulle upphängas, ligger tillsammans i handlingarna.³¹ Snickarna arbetar med balustraderna, förfärdigar dörrar och en fot under predikstolen. De gör ställningar till klockorna och tillverkar en stol, som man skall stiga på, då man tänder och släcker ljuskronorna i kapellet. Sex par luckor förfärdigas till tornet.

Smederna tillverkar ankare, gångjärn och lås till predikstolen, greveläktaren och bänkinredningen, kedjor och krokare till ljuskronorna, gångjärn och krokare till altaruppsatsen, lås till kyrkodörren och uppsättningsanordningar för tavlor.

Byggningsräkenskaperna 1665, som innehåller listor med byggnadsmaterial för Vennarn med bräder, spik,

Fig 12. Den välvda förhallen till kapellet med fyra åttasidiga pelare av kalkstenskvadrar och tegelgolv. Foto 1987.

The vaulted vestibule of the chapel with its four octagonal pillars.

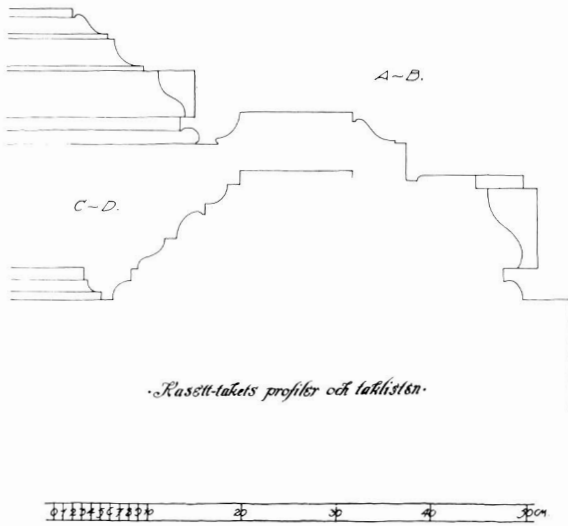
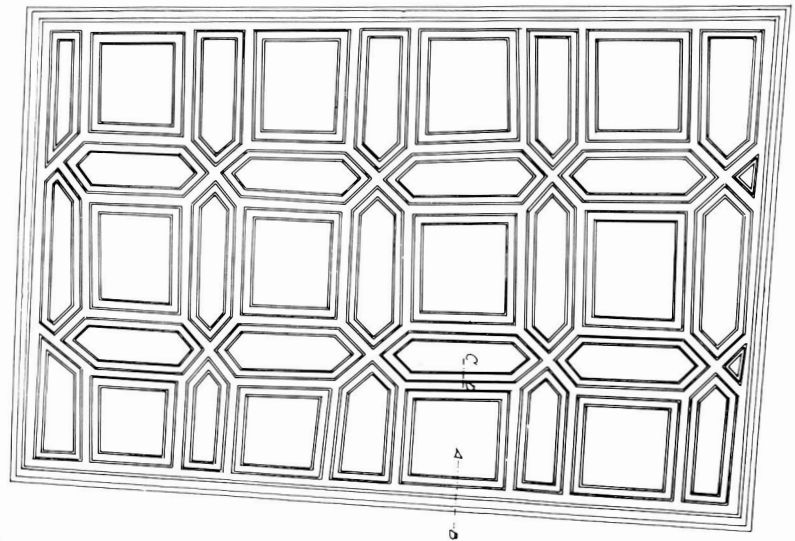

Fig 13. Interiör mot korpartiet. Kassett-taket härrör sannolikt från en festsal från 1500-talets slut. Foto 1987.

Interior, looking towards the chancel. The coffered roof probably comes from a late 16th century banqueting hall.

Fig 14–16. Detalj av kassett-taket med målningar visande änglar med passionsattribut. Foto 1987. – Uppm av O Lundgren och F Wetterqvist 1915. RA.

Detail of the coffered roof, showing paintings of angels with Passion attributes.

glas och inköp av ett stort antal färger, berättar om inredningsarbeten. En åtting linolja sändes till Venn-garn.³² Venn-garnsskutan kom med olika färgpigment som cinnober, kimrök, "Blygelb", berggrönt, krita och limfärgskvastar. En lista upptar färger till målaren Christian Hoppe, som arbetade i kapellet (se nedan). Blyvitt, lim, åkergull, umbra, "Vhítgelb", aurum, kimrök och 4 dussin penslar upptas på denna lista. Andra material och verktyg berättar om arbete med trädgårdsanläggningar: järnstänger, stångjärn till bergnavare, instrument till bergsprängaren, järn, stål.

Byggnadsverksamheten pågick som nämnts samtidigt vid Venn-garn, Jakobsdal, Ekholmen och Makalös. Samspelet mellan byggnadsplatserna är karakteristiskt för arbetet. Material och färdiga produkter utbyttes egendomarna emellan. Från Ekholmen kom en gammal uthuggen portal till Venn-garn, sannolikt den nuvarande gårdsportalen, som 1665 fick ytterligare utsmyckning (fig 9).³³ En central ställning intog Jakobsdal, den nyut-nämnde rikskanslerns representationsslott invid huvud-staden. Hit knöts hans bästa arbetskrafter 1660 och de följande åren. På Jakobsdal förfärdigades inredning även för andra byggnadsplatser. Altaruppsatsen och predikstolen till Läckö slottskyrka snidades sålunda av snickaren Hans Georg Rausch på Jakobsdal, fördes till Läckö och fick där sin skulpturutsmyckning.³⁴ På samma sätt tillkom snidade och svarvade detaljer till Venn-garns träinredning i skulpturverkstaden på Jakobsdal. Det gällde framför allt inredningen i kapellet samt träbalustraderna. I byggningsräkenskaperna 1665 upptas "Noch till kyrkian, bilthugg- och swarfwarArbete": 8 st frukter med 4 band, 5 st smärre frukter, 5 st små änglahuvuden, 3 st bilder, 25 st änglahuvuden som kallas kråkstenar (kragstenar), 15 st fruktkråkstenar, 6 st stora kråkstenar, 40 st små kapital, 13 st stora pelare med loftgesims, 7 st kapital till de stora pelarna, 30 st små knappar, 4 st små spetsar, 4 st små sirater och 8 st små snirkklar (fig 8).³⁵ Som nedan skall visas i avsnittet Inredning och inventarier, återfinns dessa detaljer på kapellets träinredning. Bland leveranserna till Venn-garn upptas även fem skulpturer och sirater till orgelfasaden, två vapen och sirater till greveläktaren, en ros och åtta sirater till predikstolen samt två stora vapen med monogram till taken på flygelbyggnaderna.³⁶

Byggningsfolket

Magnus Gabriel De la Gardie hade kvalificerade hantverkare, som kallades från den ena byggnadsplatsen till

den andra. Om man följt byggnadsverksamheten vid Läckö och Varnhem, är det först förvånande att finna stenhuggaren och murmästaren från Västergötland, Hans Eriksson Stenhammar, i verksamhet på Venn-garn.³⁷ Han upptas i proviant- och avlöningslistor 1663 och 1664. Hans status framgår av att han i likhet med förmannen för timmerkarlarna erhöll mat av "första ordningen".³⁸ Stenhammars uppgift på Venn-garn var av allt att döma att leda murningsarbetet. Som nämnts hörde uppmurande av trapphuset, södra flygeln och förhöjningen av den norra till byggnadsarbetet vid denna tid.³⁹

Under de första åren av byggnadsverksamheten bestod arbetsstyrkan mest av röjningsmanskap; efterhand som uppförandet av byggnaderna och ombyggnaden kom igång, utökades arbetsstaben. Timmerkarlar arbetade med mittornet, där klockorna skulle upphängas. Ålandsstugor uppsattes till arbetsfolkets behov.

Avlöningslistor, upprättade av byggnings-skrivaren Olof Jonsson, ger oss insyn i byggnadsverksamheten. År 1665 har arbetsstyrkan utökats. 5 timmerkarlar, 5–6 murkarlar, 1 kalkrörerska, 1 korpral och ett tiotal soldater upptas med något varierande antal efter årstiden detta år. Under sommaren och hösten, då inredningsarbeten blev aktuella, är dessutom snickare och målare i arbete. Från och med augusti fram till årets slut är även bildhuggare i verksamhet på slottet. Åtskilligt av deras arbete gällde just kapellet.⁴⁰

Med trädgårdsanläggningarna arbetade en annan betrodde arbetskraft från Västergötland, Olof Falck, som underskriver memorial rörande trädgårdsarbetet.⁴¹ Befallningsmannen Lars Olofsson hade uppsikt över slottet. Man vände sig också till greven när det gällde konflikter, t ex mellan officeraren och byggningsfolket. Ett exempel beskrivs i handlingarna.⁴²

År 1666 har byggningsfolket ytterligare utökats. 7–13 timmerkarlar, 3 snickare, 3 murmästare, 3–6 murkarlar, 4 kalkrörerskor, 12–18 soldater och 1 officerare upptas i listor över kostpengar från januari 1666 till januari 1667.⁴³ Man arbetar med tak och fasader. Bräder, spik, timmerstockar, takspån, golvtegel, kalk, tjära, rödfärg upptas bland byggningsmaterialet 1666. Inredningsarbetet fortsätter 1666, då kapellet färdigställs, och ännu några år i det övriga slottet (se nedan Bildhuggare, målare).⁴⁴

Arkitekter och byggmästare

Jean De la Vallée uppgjorde generalplanen över anläggningen och ramen för slottets ombyggnad.

Som byggmästare nämns under åren 1663–64 Lars Jordansson. Åren närmast därefter, då inredningen av kapellet är aktuell, möter vi en ny byggmästare i verksamhet på Venngarn, Andreas Bretzel. De la Gardie skrev 1663 till Stettin och begärde, att man skaffade honom en man, väl förfaren i arkitektur.⁴⁵ Arbetet med de stora anläggningarna vid Jakobsdal var i full gång och man saknade arbetskraft. I januari 1664 anställdes Bretzel för tre år att utföra vattenkonst och förestå arkitektur, särskilt snickararbete. Vi möter Bretzel i verksamhet på Jakobsdal tillsammans med Matthias Holl.⁴⁶ Holl uppjorde tillsammans med De la Gardie de omfattande planerna för byggnadsverksamheten i Västergötland men kallades 1660 till Jakobsdal, då arbetet på denna byggnadsplats igångsattes. Han synes där till stor del ha sysslat med vattenkonst och Bretzel har varit honom behjälplig med anläggningarna.

År 1665 arbetade Bretzel som byggmästare vid Venngarn, där han gjorde insatser framför allt då det gällde inredningen av slottet. Han var expert just på den typ av träinredning, som kapellet ger exempel på. Är det Bretzel som är upphovsman till kapellets unika utsmyckning? Dess enhetlighet talar för, att det har funnits en sammanhållande hand till det hela.

Om man granskar Bretzels verksamhet, finner man emellertid, att han blott i ringa grad har varit utövande arkitekt. Han gjorde modeller, efter vilka hantverkarna arbetade, och det var hans anvisningar, som följdes. Bretzel kopierade 1665 Holls ritningar till Hapsals slott i Estland och ledde arbetet på platsen.⁴⁷ Man kan förmoda, att Holl även beträffande Venngarn haft inflytande över arbetet på 1660-talet. Holl står överst på en avlösningslista för Jakobsdal 1666, där Bretzel även nämns bland arbetsfolket.⁴⁸ Av andra handlingar framgår, att de arbetade tillsammans.

Holl antas ha tjänstgjort till största delen som vattenkonstmästare vid Jakobsdal. "Grottmästaren" Matthias Holl kallas han i handlingarna.⁴⁹ Handlingarna ger oss inga upplysningar om någon insats beträffande byggnaderna. Som Sten Karling har framhållit, talar de yttre dekorationerna av Jakobsdals fasader med målade pilastrar och emblem för att ett inflytande av Holl med hans sydtyska kynne kan ligga bakom dessa detaljer. Finns det något motsvarande, som kan fästas till denne arkitekt i Venngarns yttre utformning? Sveciagravyren visar framför allt när det gäller gårdsfasaden med dess altaner och dubbla träbalustrader flera drag, som vi igenkänner från Holls ritningar till Hapsals slott.

Vid Hapsal uttalas uttryckligen, att Holl var verksam vid slottskyrkans nyinredning.⁵⁰ 1658 fick Holl i uppdrag

Fig 17. Målning i fönsternisch i sydväggen framställande evangelist med kartuschliknande inramning, sannolikt till en inskrift. Målningar av de fyra evangelisterna fanns ännu 1917 i sydväggens fönsternischer, tre nu utplånade. Foto 1987.

Painting in a window niche in the south wall, representing an Evangelist with a cartouche-like frame, probably intended for an inscription.

Fig 18–21. Änglakonsert, målningar i de båda fönsternischerna bakom orgelläktaren. Foto 1987.

Concert of angels, paintings in the two window niches behind the organ loft.

att reparera kyrkan och att bygga en orgel, bänkar, altare och predikstol samt iståndsätta klockorna.⁵¹ I ett inventarium 1664 beskrivs kyrkan.⁵² Framför koret stod ett panelverk av rikt utsnidad trä, målat i blått och silver. I koret fanns även två stolar, avsedda för greven och hans gemål. Orgeln var vackert målad samt hade försilvrade träpipor. De äldsta planerna för Läckö slottskyrka samt det på 1700-talet brunna Højentorp med dess gårdskyrka har av Sten Karling hänförs till Holl.⁵³ Den senare hade enligt inventarierna en rik träinredning.⁵⁴ Liksom på utkastet till Läckö slottskyrka var väggarna indelade av pilastrar. Till kyrkans bänkinredning skars 54 kapitäl. I koret stod grevens och hans gemåls bänkar, ornerade med snidade vapen. Kyrkan hade en rik målningutsmyckning med målade inskrifter och 26 stycken målade emblem på bänkdörrarna.

Bildhuggare

I avlöningslistorna från augusti 1665 och till årets slut tillfogas nedanför det övriga byggningsfolket namn på två bildhuggare: Christoffer (Weiditz) och Clas (Hebel).⁵⁵ De fick betalt av greven personligen. Deras arbete gällde framför allt kapellet. I Venngarns byggningsräkenskaper finns långa listor med skulpterade och svarvade skulpturdetaljer, som återfinns på kapellets träinredning. De anlände från Jakobsdal, där de hade förfärdigats (se ovan).

För den omfattande utsmyckningen av slotten krävdes att man upprättade särskilda verkstäder vid de aktuella byggnadsplatserna. Det var ett intimt samarbete mellan de olika verkstäderna. I snickarverkstaden utfördes träinredningen, som i skulpturverkstaden fick sin kvalificerade utsmyckning. I målarverkstaden stoffera-

des verken. Det ansågs vara ett kvalificerat arbete och utfördes ofta av betydande mästare.

De la Gardies bästa arbetsstyrka var i början av 1660-talet stationerad på Jakobsdal. Här finns åtskilliga konstnärer, som kan tänkas vara upphovsmän till skulpturutsmyckningen i Venngarns slottskapell. I Jakobsdals slottskapell arbetade sålunda Henrik Lichtenberg, då kapellet inreddes 1661–62.⁵⁶

ledtråd i sökandet efter skulpturutsmyckningens upphovsmän ger oss namnen på de bildhuggare, som upptas i Venngarns avlöningslistor, Clas Hebel och Christoffer Weiditz. Clas Hebels ordinarie arbetsplats var skulpturverkstaden på Jakobsdal, där han även påträffas i avlöningslistorna.⁵⁷ En arbetslista 1664 upptar en gesäll Clas i Markus Hebels verkstad.⁵⁸ Clas Hebel, förmodligen son till Markus Hebel, förekommer vidare i Jakobsdals räkenskaper 1665–66.⁵⁹

Markus Hebel var verksam som bildhuggare vid Jakobsdal redan 1661.⁶⁰ Han synes haft sin skulpturverkstad förlagd till detta slott vid 1660-talets början och

fram till sin död 1664. Bröderna Hans och Markus Hebel anlitas redan på 1630- och 40-talen av Jakob De la Gardie för arbeten på Makalös i huvudstaden och Ekholmen i Uppland. Då Magnus Gabriel De la Gardie ärvde Ekholmen i början av 1650-talet, engagerade han bröderna Hebel för slottets utsmyckning. En skulpturverkstad upprättades vid slottet. I dess verksamhet ingick också utbildning i såväl stenhuggeri som träskulptur. En hel liten skulpturskola bildades av De la Gardie på Ekholmen och verk från den hebelska verkstaden spriddes runt om i kyrkorna i Uppland.⁶¹

De la Gardies ombyggnadsplaner för Ekholmen avmattades emellertid under 1650-talets andra hälft på grund av kriget. Vart tog den hebelska skulpturverkstaden vägen? Åren 1657–59 möter vi Markus Hebel i färd med att göra spisar för Skokloster. Intressant är att jämföra sättet att arbeta med verksamheten i Venngarns slottskapell. År 1659 levererade Hebel skulpturdetaljer för fyra träspisar till Skokloster. Arbetet utfördes i verkstaden i Stockholm. Då och då reste Hebel till Skoklos-

ter för att anpassa snidade detaljer till underlaget och för att ge anvisningar till snickarna.⁶²

Markus Hebel avled som nämnts 1664, av allt att döma under arbetet med skulpturerna för Venngarns slottskapel. Flera memorial antyder, att man därefter haft problem med skulpturutsmyckningen i kapellet. Man skall sålunda enligt ett memorial efterfråga bildhuggararbete till Venngarn. ”Anmana Bilthugger Hans Jacob (Merk) i Stad'n att förfärdigha arbetet till kjörki'n och Wennegarn” heter det i ett annat memorial, bilagt 1665 års räkenskaper.⁶³

Venngarns avlöningslistor redovisar som nämnts ännu en bildhuggare, Christoffer Weiditz. Denne medtas tillsammans med Hebel i räkenskaperna 1665 och var i januari–juli 1666 i så gott som ständigt arbete vid Venngarn.⁶⁴ Weiditz utförde det skulpterade överstycket till slottets gårdsportal och har sålunda även verkat som stenhuggare.⁶⁵ Weiditz var även i verksamhet på Ekholmen. I Ekholmens gårdsräkenskaper utbetalas medel till Christoffer bildhuggares medikamenter och begravning 1666–67.⁶⁶

Hur arbetade man vid utförandet av skulpturutsmyckningen i kapellet. Hade man ritningar till inredningen eller modeller att följa? Vi vet, att såväl byggmästaren Andreas Bretzel som arkitekten och byggmästaren Matthias Holl var väl förtrogna med snickarkonsten.⁶⁷ För Venngarnsarbetet förfärdigade Bretzel modeller. Snickarna förfärdigade 1666 en brädlåda åt Bretzel ”att föra Modeller uthi”.⁶⁸ I en särskild låda sändes tydligen modeller till verkstäderna. Att bildhuggarna arbetade efter modeller är känt från andra håll. Till predikstolen i Varnhems klosterkyrka utförde sålunda bildhuggaren en modell, som gesäller och hantverkare hade att arbeta efter.⁶⁹

Det framgår emellertid att det var åtskilliga skulpturer, som saknades. Man synes därför ha utnyttjat äldre inredningsföremål för kapellet, bl a altaruppsats och orgelpositiv. Altaruppsatsen kompletterades med två flankerande änglfigurer och orgelpositivets fasad försågs med krön och sidovingar och smyckades med fem små figurer. Predikstolstaket fick tre krönande figurer (se nedan Inredning och inventarier). Altaruppsatsens änglfigurer har i tidigare forskning hänförs till bildhuggaren Hans Jerling. Utformningen av predikstolstakets figurer hänför dem till samma bildhuggare. Han tillhörde Jakobsdals arbetsstyrka 1666–67. Utbetalningar till denne redovisas även i Venngarns byggnadsräkenskaper. I mars 1666 erhåller han sålunda medel till ek- och lindstockar för skulpturer på Venngarn.⁷⁰

Hans Jerling var på 1650-talet gesäll åt Markus Hebel

och anlätades efter dennes död 1664 för den fortsatta utsmyckningen av Veckholms kyrka.⁷¹ Han blev mästare 1666 och fick burskap i Stockholm 1670.

Vid utformningen av den monumentala trapphallen, i vilken pellarhallen framför kyrkan ingår, verkade bild- och stenhuggaren Johan Wendelstam (död 1669). År 1665 förfärdigade han stenbalustraderna till trappan.⁷² Bild- och stenhuggaren Didrik Blume (död 1684) utförde spislar i gemaken.⁷³

Målare

I slottskapellet är den ursprungliga målningutsmyckningen och färgsättningen bevarad. Det är därför särskilt intressant att utforska dess upphovsmän och uppgifter om målningarna i slottets handlingar. Bland räkenskaperna ligger långa listor med inköp av färgpigment och målningmaterial till slotten. En lista över inköp april–maj 1665 upptar material till målarna Carlinus och Hoppe på Venngarn.⁷⁴ Kappellets målningutsmyckning är ett verk av olika händer och båda målarna synes ha varit verksamma i kapellet.

Skråmästaren i Stockholm Måns Andersson Carlinus hade länge varit i De la Gardies tjänst och bl a utfört arbeten för Drottningholms och Jakobsdals slottskyrkor. I byggnadsräkenskaperna för Drottningholm påträffas han redan 1653. I Jakobsdalskapellet utförde han bl a utsmyckningen på bänkinredningen. Slottets yttre fasader dekorerade han med målade emblem.⁷⁵

År 1665 är Carlinus i verksamhet på Venngarn med sitt folk och en gesäll. Detta år har han erhållit material till ”kyrkians Logementernes och utom kringh fönsterernas måhlände”: rödfärg, tran, krita, kimrök och åkergelb. Till listerna i kapellet inköptes 10 skålpund ”Schmaltzblau”.⁷⁶ I likhet med Jakobsdals dekorerades Venngarns fasader med målade dekorationer. Sveciagravyren av slottet mot gårdssidan återger målade utsmyckning runt fönstren (fig 24). I likhet med målningarna i kappellets fönstersmygar synes dessa målningar ha utförts i färgtonerna rött, grått och gult. I januari 1666 erhöll Carlinus rödfärg och kimrök till tornets stoffering (se vidare Färgsättning) samt tran till grunden. Till vitlimning i kapellet upptar samma handling 1 tunna krita.⁷⁷

Listorna över målningmaterial redovisar inköp av i stort sett samma färgpigment för Carlinus och Hoppe. Båda synes ha varit verksamma som dekorationsmålare och arbetat efter förlagor (se nedan). Hoppe erhöll 1665 material ”till taaks måhlände i logementerna och taflos

upspänningh och målände".⁷⁸ Han har sannolikt utfört dekorationsmålning runt plafondmålningarna, imiterande stuckutsmyckning. Hoppe var även verksam på Läckö, där slottets inventarium 1675 upptar två stora tavlor med framställningar av Diana med följe, målade av Hoppe.⁷⁹ Han har sålunda även utfört mer kvalificerad målning och är sannolikt upphovsman till målningarna på läktarna. Hoppe arbetade enligt materiallistor även på Ekholmen.⁸⁰

För den kvalificerade målningutsmyckningen på slottet anlätade De la Gardie sin franske hovkonterfejare Nicolas Vallari.⁸¹

Ännu 1681 pågick målningutsmyckning på Venngarn, då De la Gardie lät målaren Lorentz Volter smycka Stora salen med målningar ur Disasagan, som kan knytas till Venngarn.⁸²

Färgsättning

Den fullbordade kyrkointeriören återges detaljerat i inventarierna. Den ursprungliga färgsättningen är bevarad: grönblågrå toner med vit marmorering av pelare,

kolonner, kolonnetter samt förgyllning av skulpturdetaljer. Målning och målningutsmyckning har varsamt restaurerats och övermålningar avlägsnats vid en restaurering på 1930-talet (se nedan).

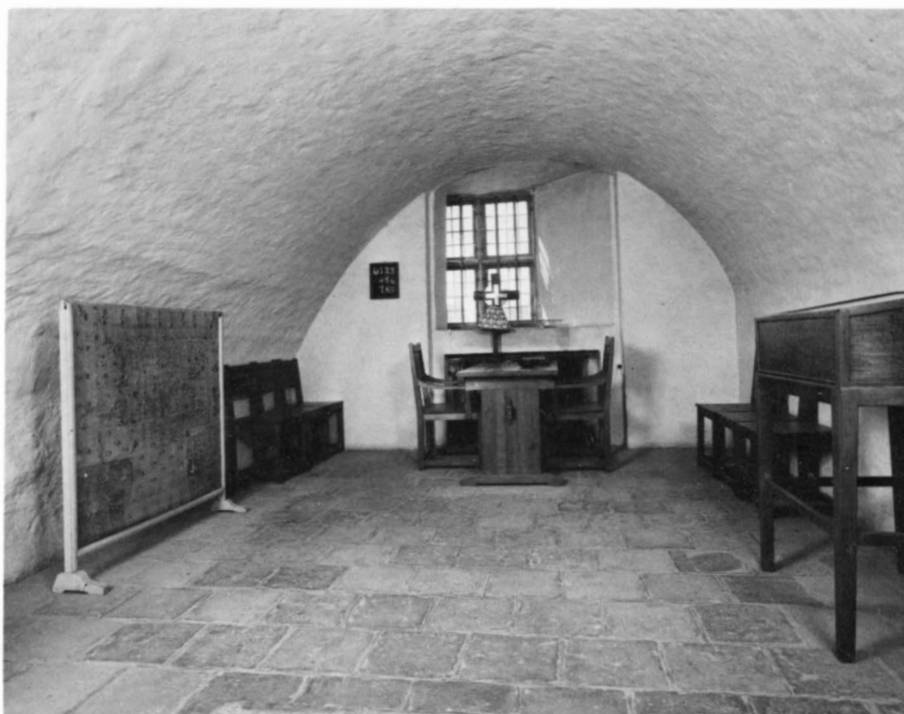
Vad som framför allt är förändrat, sedan kapellet fullbordades i mitten av 1660-talet, är slottets yttre utsmyckning och färgsättning. Fasaderna har förlorat de detaljer, som återges på teckningar och gravyrer för Sveciaverket och som gav slottet ett festligt och livfullt intryck (fig 1, 24).

När man studerar handlingarna, finner man, att Venngarn i likhet med flera andra av De la Gardies slott hade en djärvare färgsättning, än man tidigare förmordat. Såväl Jakobsdal som Venngarn hade målningutsmyckning på fasaderna.

De la Gardies byggnadsverksamhet på Venngarn berörde även rumsindelningen. Nya fönster upptogs och smyckades med målade dekorationer, enligt räkenskaper och inventarier utförda i kimröksgrått och rött. Fasaderna var enligt inventarierna vitmålade. Taket var klätt med rödfärgad spån och hade kopparrännor. Den grå färgen synes ha upptagits i fasadernas målade hörnedjor. Träbalustraderna, som i två våningar löpte mel-

Fig 22. Sakristian eller prästkammaren norr om kapellet. Foto 1987.

The vestry or priest's chamber north of the chapel.

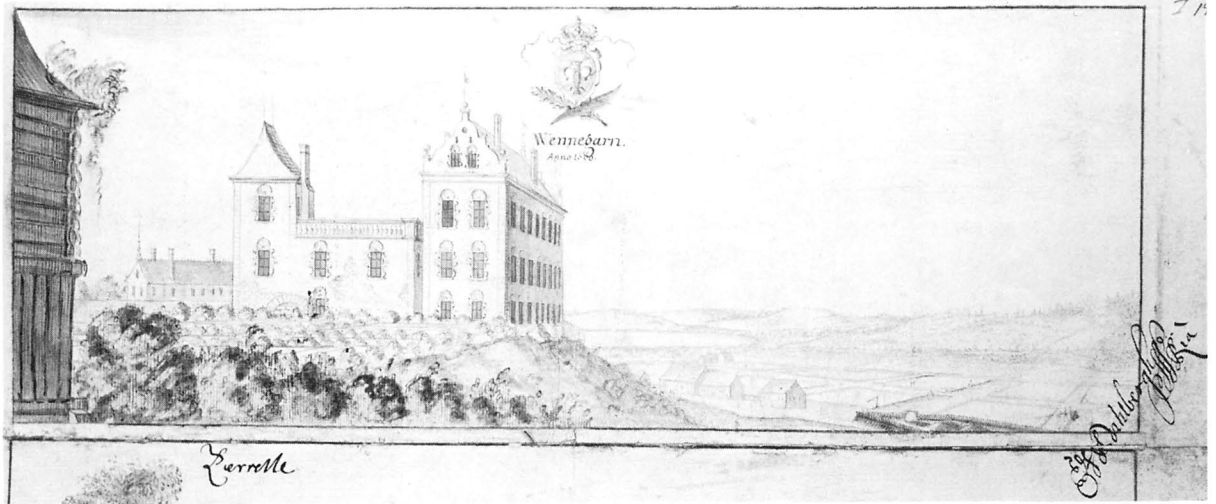
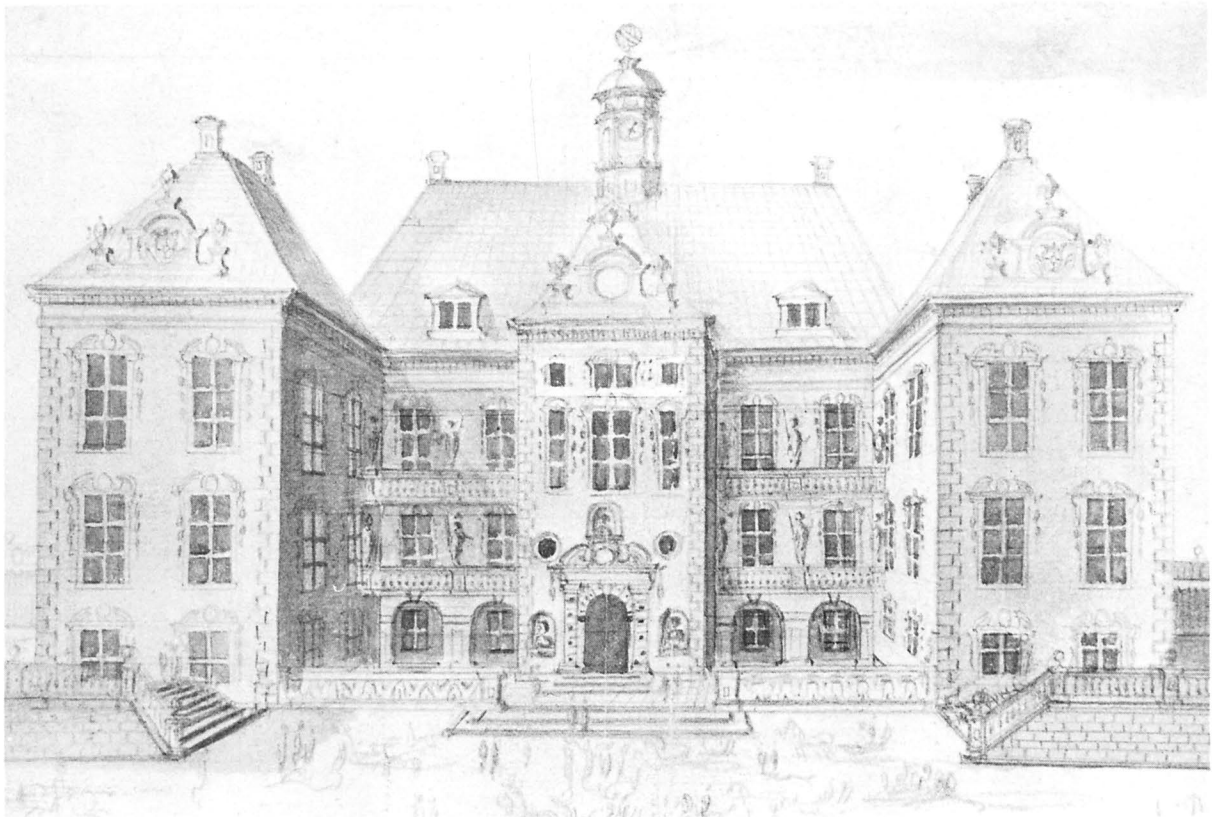

Fig 23. Venngarns slott från nordost enligt teckning av Erik Dahlberg 1660 till Sveciaverket. Teckningen visar slottet strax före Magnus Gabriel De la Gardies ombyggnad. Det trevåniga stenhuset har renässansgavlar och målade fönsteromramningar i form av musslor och beslagsornament. KB.

Venngarn Castle from the north-east, as drawn by Erik Dahlberg in 1660 for the Svecia collection. This drawing shows the castle not long before it was rebuilt by De la Gardie. The three-storied stone building has Renaissance gables and painted window surrounds in the form of clam shells and relief ornaments.

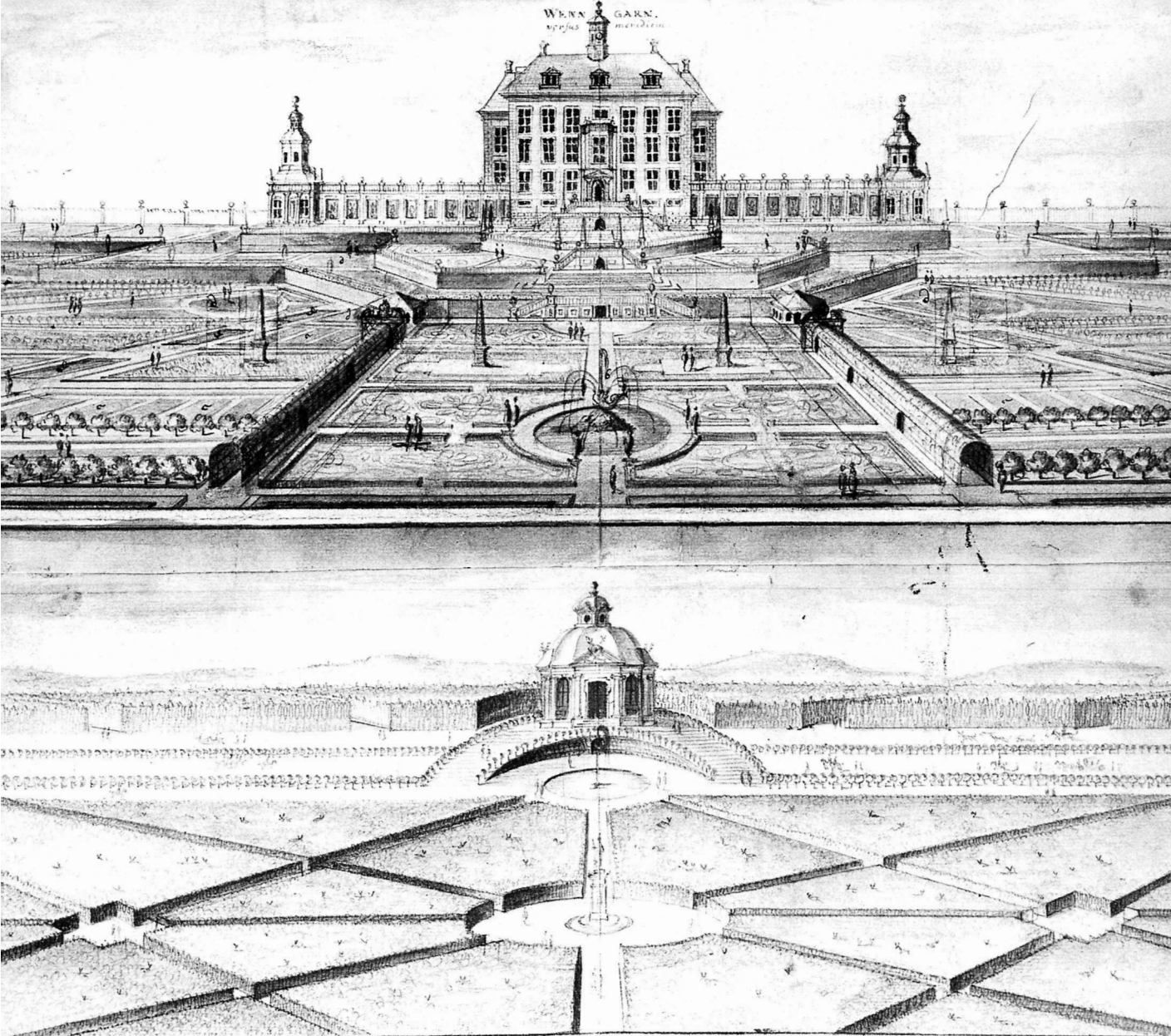

Fig 24. Teckningar till Sveciaverket. KB. a. Gårdsfasaden t v (jfr fig 1). b. Trädgårdsfasaden hade långsträckta gallerier, avslutade av små kupolbyggnader. Den var stramare utformad med altaner i två våningar ovanför portalen. En tyngdpunkt i anläggningen har lagts på trädgårdens utformning. Slutningen från åsen ned mot dalen har utnyttjats för ett komplicerat terrasssystem. Anläggningen är strängt regelbunden och hålls samman av en mittaxel som utgår från slottets gårdsfasad, går genom slottet nedför åsen genom dalen och åter upp på en sluttning, där den avslutas av ett lusthus.

Drawings for the Svecia collection. The courtyard (left) and garden façades.

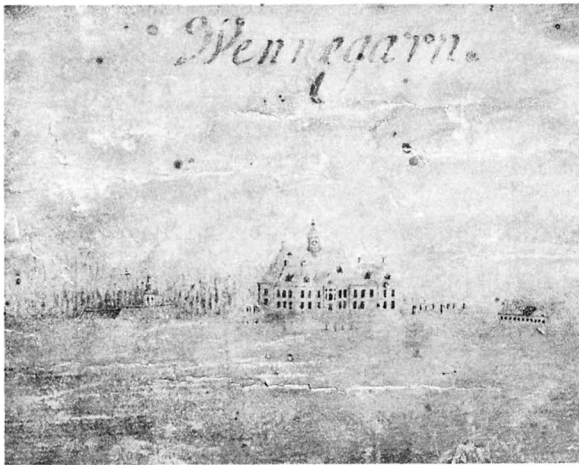

Fig 25. Slottet 1689, Gripenhielms Mälarkarta. KB. – Här ser man slottet från gårdssidan, flera ekonomibyggnader och det lusthus, som avslutar trädgårdens mittaxel.

The castle in 1689, from the courtyard side, showing several out-buildings and the gazebo terminating the central axis of the garden.

lan flyglarna och trapphuset, var tjärade och sannolikt gråmålade för att imitera sten. Ett torn vid pomeranshuset uppges sålunda ha en gråmålad träbalustrad med fyra pyramider. Den skulpterade utsmyckningen i sten var likaså målad i grått. Arkaderna mellan flyglarna hade 44 stenpelare. De uppbar ett listverk på vilket låg fyra lejon, två sköldhållande. Flyglarna smyckades av grevens och furstinnans förgyllda vapen och monogram. Gårdsportalen flankerades av två blyskulpturer och kröntes av ett rikt skulpterat överstycke.⁸³

Kronologi

- 1653 Generalplan över slottsanläggningen av Jean De la Vallée
- 1654 Memorial: Ändra hela taket på stenhuset, förfärdiga logementerna, bygga en flygel till. Arbetet påbörjas. De la Vallée står överst på avlöningslistan
- 1654–60 Avbrott i bygnadsverksamheten på grund av kriget
- 1661 Arbetet återupptas. Byggmästare Lars Jordansson, murmästare Hans Eriksson Stenhammar

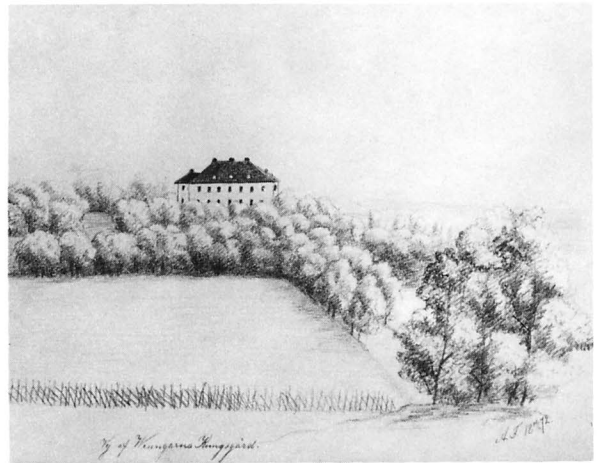

Fig 26. Venngarns kungsgård 1872. Blyertsteckning. Foto NordM.

Venngarns Manor in 1872.

- 1664–65 Byggmästare Andreas Bretzel, verksam vid Jakobsdal, där han arbetar tillsammans med Matthias Holl. Bretzel anlitas som byggmästare vid Venngarn, alternerar mellan byggnadsplatserna vid Jakobsdal, Venngarn och Ekholmen. Venngarns arbetet utföres sannolikt under inflytande av Matthias Holl.

Skulpturarbete utföres i Jakobsdals skulpturverkstad för Venngarns slottskapellet. Markus Hebel (död 1664) med gesällen Clas Hebel leder arbetet i verkstaden

- 1665–66 Bildhuggarna Clas Hebel och Christoffer Weiditz i verksamhet i kapellet med uppsättning och fullbordande av kapellets träinredning. Hans Jerling, tidigare gesäll åt Markus Hebel, anlitas för skulpturarbete i kapellet. Gesällen Hans Jacob Merk utför även bildhuggararbete för kapellet
- Målarna Måns Andersson Carlinus och Christian Hoppe utför målning utsmyckning och hantverksmässig målning i kapellet. Predikstolen bär årtalet 1665. Under 1666 fullbordas inredningen

Analys och arkitekturhistorisk ställning

Den ovan redovisade undersökningen av Venngarnskapellets tillkomst har visat ett samspel mellan olika byggnadsplatser. Detta är karakteristiskt för De la Gardies byggnadsverksamhet. Trådar från skilda håll vävs samman. Byggnader planeras från början av stora arkitekter men deras slutliga utformning påverkas av arbetskrafter från flera håll och av greven själv. Detta gäller även Venngarnsarbetet.

Jean De la Vallée skapade ramen för slottsanläggningarna och det var hans intentioner, som följdes vid ombyggnaden i stort. Då planerna genomfördes omkring tio år senare, fick andra arkitekter, byggmästare och konstnärer inflytande över slottets slutliga utformning. Byggmästaren Andreas Bretzel har dokumentariskt kunnat knytas till inredningsarbetet i kapellet. Som vi ovan har försökt visa, är det dock åtskilligt, som talar för att hans arbete utfördes under inflytande av Matthias Holl, verksam på Jakobsdal. Båda var representanter för en yrkeskombination byggmästare-snickare, som var vanlig vid denna tid. Det är framför allt slottets träinredning och fasadernas utsmyckning i snickarverk med träskulptur, som kan hänföras till dessa båda byggmästare. Av handlingarna framgår, att det kvalificerade arbetet med slottets träbalustrader skedde hand i hand med inredningsarbetet på slottet: utformandet av träinredningen i kapellet och i övre förhallen samt av paneler, dörrar och tak i stora salen och övriga gemak. Detta arbete leddes på platsen av Andreas Bretzel.

Holls slott i Hapsal visar en blandning av italiensk klassicism och nordisk barock.⁸⁴ Mera stramt utformat var De la Gardies försvunna Højentorp med pilasterindelade fasader, av Karling tillskrivet Holl.⁸⁵ Holl arbetade tillsammans med De la Vallée på Jakobsdal och har sannolikt influerats av denne arkitekt.⁸⁶ I motsats till den strängt hållna italiensk-franska moderiktningen, som förträdades av De la Vallée och Tessin d ä, har slott som Jakobsdal och Venngarn i sin slutliga utformning fått en målerisk och livfull detaljutsmyckning av en mera ålderdomlig tysknederländsk karaktär. Magnus Gabriel De la Gardie hade en förkärlek för denna germanskt betonade strömning. Även Karlberg, skapat av Jean De la Vallée, fick en livfull färgsättning med röda dekorationer mot vita fasader och rödfärgat tak.⁸⁷

Vid ombyggnaden av Venngarn gör sig även grevens intresse för vår forntid gällande. Venngarns slott ombyggdes enligt klassicismens idéer men kvar inom bygg-

naden kvarstår de gamla murarna. De ger oss möjlighet att utforska slottets historia. Festsalen i tredje våningen lät De la Gardie smycka med målningar ur Disasagan, som hade anknytning till Venngarn. Sverige hade blivit en stormakt och behövde legitimation i ett ärorikt förflutet. Ett uttryck för 1600-talsmänniskans strävan att förhålliga vår historia är även målningarna av götiska konungar, som poserar i Kämpasalen på Läckö slott.

Särskilt när det gäller utformningen av kyrkorna visar De la Gardies byggnadsverksamhet en förankring bakåt i tiden. Före stormaktstiden var det framför allt Johan III:s tid, som präglades av slottskyrkobyggande. Det finns en röd tråd mellan den byggnadsintresserade kungen och Magnus Gabriel De la Gardie. Johan III:s slottskyrkoarkitektur blev en inhemsk förebild för greven. Detta gällde placeringen och utformningen av kyrkor i slottsanläggningarna. Med läktarsystem som på Venngarn inlemmade Johan III på 1580-talet en kyrka i Uppsala slott, uppmätt 1660 av De la Vallée. Ett markant inslag i kyrkans utsmyckning var det stora antalet änglagestalter.⁸⁸ Inte bara formen hos De la Gardies slottskyrkor utan även utsmyckningen har förankring i Johan III:s kyrkokonst. Inskrifter präglade utsmyckningen av De la Gardies kyrkor och gemak.⁸⁹ Inskrifter på svenska och latin, bl a hämtade ur Psaltaren, smyckar också Johan III:s slottskyrka i Kalmar (SvK vol 117).

Den rika målningsutsmyckningen gör de bevarade kapellen på Venngarn och Läckö till en unik spegel av tiden. Handlingarna berättar om en motsvarande utsmyckning i de förlorade kapellen på Ekholmen och Højentorp. I denna utsmyckning manifesterade De la Gardie sin speciella konstsyn mitt under genombrottet av klassicismen med dess stilrenhetssträvan.

Slottskyrkans funktion

Efter det att kapellet hade färdigställts, tjänade det som gudstjänstlokal för gårdens folk. Inventariehandlingar ger en föreställning om de olika anställda, som växte i antal, då grevefamiljen vistades på slottet. Efter reduktionen 1681 tillbringade greveparet sina sista år på Venngarn.

För gårdens folk fanns ingång såväl från gårdssidan som trädgårdssidan. För greven och hans familj ledde

som nämnts en ingång direkt till läktaren från ett förmak i bostadsvåningen en trappa upp. På greveläktaren satt greven och furstinnan i avskildhet från varandra (läktaren var indelad i olika rum för kvinnor och män) och från menigheten, som inte kunde ses från läktaren. I höjd med greveläktaren och mitt emot den grevliga familjen uppsattes predikstolen, där prästen predikade.

Otvivelaktigt hade man regelmässiga predikningar, när grevefamiljen vistades på slottet. Särskild präst på Venngarn omnämns 1664.⁹⁰ I en lista över nyårsgåvor 1664 medtas prästerna vid Ekholmen och Venngarn: kyrkoherden, 2 kaplaner, skolmästaren, klockaren, prästen på Venngarn.⁹⁰ Orgel fanns i det färdigställda kapellet. Man utnyttjade de olika musikanter, vilka som en del av hovhushållningen följde med grevefamiljen från den ena egendomen till den andra. En avlöningslista 1665 upptar bland musikanterna organisten Schnetzer, violinisten Carl, "viologamist" Hans Christoffer, diskantist lille Hans Christoffer, en musikanträng Paul.⁹¹

Dop skedde från början inte i kapellet. Först 1685 överflyttades ett profant inredningsföremål och användes som dopbord (se nedan). Detta var troligen avsett för De la Gardies dotterson Carl Gustaf Oxenstierna, född den 30 januari 1686 och det enda barnbarn, som greven personligen fick uppleva.⁹²

För prästerskapet fanns särskilda bostäder på slottet. 1688 års inventarium omnämner prästen Lendii kammare och prästen Samuel Baumans kammare i slottets första våning. En särskild roll spelade kapellet i samband med grevens död på Venngarn 1686. Han stod lik i slottskapellet, som 1688 var klätt med svart kläde.

Efter De la Gardies död

Efter De la Gardies död 1686 har slottet tidvis varit landshövdingeboställe, tidvis utarrenderat. De förändringar, som genomfördes vid denna tid, bl a av rumsindelningen, berörde inte kapellet. Vad som framför allt utmärker denna tid är det tilltagande förfallet av såväl byggnader som trädgårdsanläggningar.

Sveciateckningarna och gravyrerna visar det fullbordade slottet. Gripenhielms Mälarkarta från 1689 har även en avbildning av slottet (fig 25). Enligt byggnings-

De la Gardies slottskyrkor

Drottningholm	Nyinredning av slottskyrkan i det gamla slottet 1653–54
Venngarn	Slottskapellet var sannolikt en av orsakerna till utbyggnaden av slottet, planerad 1653–54. Kapellet färdigställdes 1666
Jakobsdal	(Ulriksdal) slottskapellet i befintlig flygelbyggnad, invigt 1662
Läckö	Förslag till slottskyrka 1654, färdigställd 1668
Höjentorp	Gårdskapell planerat 1654, färdigt omkring 1668
Karlberg	Flygel med slottskapellet grundläggs 1670, färdigställt de följande åren
Ekholmen	Kapellet uppfört 1671
Traneberg	Kapellet uppfört 1678, varvid kvarstående delar av en medeltida kyrka utnyttjades
Mariedal	Stuckarbete i kyrkan omnämns på 1680-talet

Planerade kapell

Lidköpingshus	1654 förslag till slott "Lidköpingshus" med kyrka i en flygelbyggnad
Kägleholm	Kyrka i flygelbyggnad till slottet, påbörjat 1674

räkenskaperna 1692 och följande år vållade träbalustraderna stora problem.⁹³ Ekonomibygnaderna och trädgårdsanläggningarna var särskilt känsliga för uteblivet underhåll. Trappor, pyramider och lusthus förfaller och förruttnar. 1691 var kroghuset nedrivet. 1692 var ladugårdsstaketet kullfallet. 1692 var de fyra träbalustraderna uppruttna. En trädgårdsmur hade rasat.

Beskrivningarna av slottet och dess interiörer i 1678 års inventarium är detaljerade. I 1688 års inventarium är

de mera tillbakahållna och dämpade.

I kapellet, som ännu 1688 stod orört med svart sammet runt altaret och predikstolen, var förfallet inte så påtagligt. Kapellet med dess utsmyckning skulle sparas, enligt uppgift på kunglig befallning.⁹⁴

En karta i Lantmäteriverket återger slottsanläggningen 1727 (fig 4). Här återges trädgårdsanläggningens komposition men vägsystemet i djurgården anges som utplånat.⁹⁵ Vid 1700-talets slut uppges en plantering i engelsk stil ha anordnats i norra hörnet, där terrängen var kuperad.⁹⁶

En blyertsteckning av Venngarns slott 1872 visar, att en frodig vegetation då har ersatt de tuktade trädgårdsanläggningarna (fig 26).

1920–30-talens restaurering

År 1915 uppläts Venngarn till statens vårdanstalt för alkoholister. Slottet togs i anspråk för expeditionslokaler, arkiv, förråd och tjänstebostäder. Slottskapellet och de två yttersta rummen i södra flygelns andra våning användes på hemställen av riksantikvarien ej för vårdanstaltens behov. Gudstjänsterna hölls i anstaltens matsal på grund av slottskapellets stora behov av restaurering.

Under åren 1915 och 1916 försågs slottet utom kapellet och de två nämnda rummen med värmeledning och elektriskt ljus. Medel anslogs 1916 till konservering av tak och textilier i slottskapellet.⁹⁷ I övrigt inskränktes byggnadsarbetena efter vårdanstaltens förläggande till Venngarn till mindre underhållsarbeten.

År 1923 konstaterades, att en grundlig restaurering av slottet måste utföras.⁹⁸ Den äldre inredningen hotades att förstöras. Den 10 maj 1927 besiktigades byggnaden av intendent Ärland Noreen och byråingenjör J Telander, båda vid byggnadsstyrelsen. I ett tjänstememorial den 12 maj 1927 anförde Noreen följande rörande kapellet: "Taket och den grevliga läktaren i kapellet gjorde intryck av att kunna falla ned när som helst. På grund av hela inredningens såväl konstnärliga som kulturhistoriska kvalitet vore det emellertid icke blott en teknisk fråga, hur detta skulle kunna avhjälpas. Det vore omöjligt att göra så stora ingrepp, som erfordrades för att rätta till konstruktionen, utan att skada inredningen. Även inredningen måste därför samtidigt konserveras. Hela kapellet borde för övrigt för länge sedan hava kommit under sakkunnig omvårdnad. Som exempel kunde nämnas, att den nuvarande direktören, som dock ej varit så

många år på platsen, vid sin ditkomst kunnat i en föns- tersmyg se tydliga kalkmålningar, av vilka nu ej ett spår finnes kvar. Då nu i alla fall en hel del måste göras, vore det säkerligen även ur ekonomisk synpunkt det fördelaktigaste att i ett sammanhang sätta det hela i värdigt skick."

Rummen i det övriga slottet var även i stort behov av konserveringsarbeten, i synnerhet de limfärgsmålade taken, som flagnade, och plafondmålningarna. Under övermålningar kunde ursprunglig färg framtas. Det gällde bl a förhallen två trappor upp med träinredning, samtidigt med kapellet. En föreställning om rummens ursprungliga utseende ger 1678 års inventarium. Här nämns tapeter av blommönstrat gyllenläder i olika färger: tapeter i blått gyllenläder i Blå kammaren, i rött i Röda kammaren och grönt i Gröna förmaket. Stora salen i tredje våningen var 1678 klädd med rött gyllenläder men smyckades 1681 med nuvarande målningar med motiv ur Disasagan. Kammaren "näst kyrkian" i andra våningen hade bruna engelska tapeter och flera tavlor med bibliska motiv.

Anstaltsstyrelsen redogjorde i en framställning den 22 september 1930 för restaureringsåtgärder, behövliga i kapellet. Den är upprättad på grundval av en utredning av Ärland Noreen den 12 juli 1928. Rörande slottskapellet heter det i styrelsens redogörelse: "Om man undantog de reparationer av taket och textilierna, vilka, på sätt förut angivits, utförts år 1916, torde aldrig, sedan slottskapellet färdigställdes, någon restaurering hava utförts därstädes. I sin ålderdomliga skrud erbjode kapellet därför en ursprunglig och stämningsrik bild från det gamla herresätets storhetstid. Denna bild hotades emellertid av förstörelse. Taket buktade ånyo och kunde när som helst rasa ned; den grevliga läktaren och orgelläktaren vore likaledes fallfärdiga. Till avhjälpan av dessa brister erfordrades en synnerligen omfattande restaurering. För uppskrivning av bjälklaget måste sålunda hela innertaket och båda läktarna nedtagas och återuppsättas. Redan skadat virke samt virke och skulptur, som skadades vid nedtagandet, måste ersättas, varjämte allt i kapellet befintligt trä måste ommålas. I sammanhang med dessa ingrepp syntes kapellet inredning i övrigt – golv, bänkar, predikstol, altaruppsättning, tavlor, kalkmålningar och skulpturer m m – böra bliva föremål för sakkunnig konservering. Det från 1600-talet stammade orgelverket, som nu låge sönderfallet bakom orgelfasaden och ej kunde återställas i brukbart skick, skulle enligt förslaget ersättas med ett nytt orgelverk; kostnaden härför hade beräknats till 5 000 kronor. För att ånyo göra kapellet användbart för gudstjänstbruk upptog

förslaget jämväl kostnader, beräknade till 3 000 kronor, för införande av värmeledning; ledningssystemet skulle förbindas med den redan befintliga, för slottets uppvärmning i övrigt avsedda värmepannan.

Kostnaderna för en restaurering av slottskapellet i denna omfattning uppskattas till – inberäknat kostnaden för nytt orgelverk och värmeledning – 20 725 kronor.”

I en rapport över restaureringsarbetena på Venngarn redogör Årland Noreen för arbetena i kapellet.⁹⁹ Kassetttaketets målning, som hade flagnat, fästes och påbättringar avlägsnades. Taket, som hängde ned, uppskrivades och bringades i rätt läge med hjälp av inlagda järnbalkar. Kassettfyllningarna överkläddes med crepelin för att förhindra ytterligare flagning. Den blå färgen på kassetternas omfattning, som var tunnare målad, konserverades. Övermålning på listverket, som omfattar fyllningarna, avlägsnades och de ursprungliga röda och gula färgerna framtog.

Väggarna borstades, lagades och omkalkades tunt i samma ton som de orörda ytorna. Målningarna i fönsternischerna konserverades, lagades och iprickades. Draperiet bakom altaruppsatsen konserverades.

Det ursprungliga överstycket till altaruppsatsen återuppsattes. Det hade sedan 1680-talets mitt ersatts av en målning, som placerades t h om altaret. Målningen omgavs av två änglafigurer, som vid restaureringen uppställdes på plintar, tillverkade efter ritningar av arkitekten, på ömse sidor om altaret.

Greveläktaren med dess arkitektoniska uppställning, som nästan var fallfärdig, skrivades upp och en järnbalk inlades. Målningen rengjordes från påbättringar, färgerna fästes, skulpturer lagades. Predikstolen rengjordes, färgerna och guldets fästes samt utretuscherades. Skulpturverket lagades och en del smärre detaljer på kapitälerna kompletterades. Ett änglahuvud på en konsol nedtill nytillverkades.

Åtta målningar på duk uppklustrades på extra väv, utspändes på nya kilramar, rengjordes, retuscherades och fernissades. Bänkdörrarnas målningar rengjordes, retuscherades och fernissades. Bänksitsarna breddades.

Allt snickeri översågs och reparerades. Golvet reparerades och omlades delvis.

Orgelläktarens kassettfyllningar iflisades i springorna med nytt trä. Målningarna fästes, rengjordes, retuscherades och fernissades.

Ett restaureringsförslag, ej genomfört, uppgjordes 1962 och syftade till att återställa symmetrin i trädgårdsanläggningarna och förstärka längdaxelns verkan.¹⁰⁰

Försäljning till Lewi Pethrus stiftelse 1983

I mars 1983 beslöt riksdagen att försälja anläggningarna vid Venngarn till Lewi Pethrus stiftelse för filantropisk verksamhet för den symboliska summan av sju miljoner kronor. Anläggningen omfattade förutom slottet cirka 40 fastigheter och 100 000 kvadratmeter mark.

Venngarn tillhörde tidigare svenska staten och slottet var sedan 1935 skyddat som statligt byggnadsminnesmärke. I samband med att staten avyttrade slottet förklarades det 14/11 1984 för byggnadsminne enligt byggnadsminneslagen. Skyddsföreskrifterna omfattar slottets exteriör och interiör, exteriören av Gula flygeln samt trädgårds- och parkanläggningar. I synnerhet slottskapellet med den ursprungliga 1600-talsinredningen, Disasalen med sviten av målningar, den magnifika trappanläggningen, bevarad i ursprungligt skick, plafondmålningar i flera rum och bevarade snickerier, bl a i övre förhallen, är av oskattbart värde. Den symboliska utsmyckningen i kapellet är unik och sällsynt väl bevarad. Under den tid stiftelsen innehaft Venngarn har underhållsarbeten utförts bl a i slottets interiör samt restaurering av trädgårdsanläggningarna.

Inredning

Altaranordning

Murverket i östra väggen har en utkragning för altaret. Altarbordet är av trä. Den rektangulära altarringen har snidade balusterdockor, målade i vitt med listverk och knäfallspall i grått.

Altaruppsatsen av snidat, förgyllt och svartmålat trä utgöres av två korintiska kolonner, uppbärande listverk och överstycke (fig 31). I mittpartiet är infattad en oljemålning på duk; i överstycket en nu utplånad målning. Det kartuschliknande överstycket har broskverksornament. Altaruppsatsen omges av sidovingar med broskverksornament och änglahuvuden. Mittpartiets oljemålning framställer Kristus i Getsemane.

Sockelpartiet med snidade änglahuvuden har följande inskrift, förgylld på svartmålad bottenplatta: JESAJA CAPIT 43 VER. 24/ MIGH HAFFWER TU ARBETE GIORDT UTI TINOM SYN/DOM, OCH : GIORDT MIGH MÖDO UTI TINOM MISGERNINGOM. Bakom altaruppsatsen är målat ett draperi i blågrå färgton.

Altaruppsatsen omges av profilörer av snidat, förgyllt och målat trä, stående på postament och höga plintar, de senare från 1930-talets restaurering (fig 32, 33). Skulpturerna framställer två ängel med kors, höjd 70, 86 cm (med kors), två ängel med ättikssvamp, höjd 73, 90 cm (med stång till ättikssvamp). Postamenten är dekorerade med snidade och förgyllda rosetter och blomknippen mot svartmålad botten.

1678 års inventarium upptar ”1 stoor altartafla, huru Christus beder i Örtagården, ofwan ett Crucifix”. I 1685 års inventarium redovisas detta crucifix, som stått på altaruppsatsen bland tillkomna inventarier i furstinnans kammare och alkov.¹⁰¹ Som framgår av fotografier, tagna före 1930-talsrestaureringen, har överstycket senare blivit ersatt av en målning av den fängslade Kristus, nu två om altaruppsatsen (fig 34). På ömse sidor om överstyckets målning var änglfigurerna uppställda på sina postament. Målningen uppges redan 1688 ha denna placering. Vid 1930-talsrestaureringen ersattes den av det ursprungliga överstycket, som var placerat över södra korbänken.

Altaruppsatsen skiljer sig i utförandet från kapellets övriga inredningsföremål. Med sina sidovingar samt överstycke i rik broskverksornamentik ansluter sig altaruppsatsen nära till arbeten av bildhuggaren Hans Swant.¹⁰² Denne mästare omnämns dock icke i samband med Venngararbetet. Däremot utförde Swant en altaruppsats för Otterstads kyrka i Västergötland. Den

levererades 1658 men stod färdig redan omkring 1656.¹⁰³ Otterstads kyrka erhöll emellertid efter ombyggnaden 1664 en ny altaruppsats med skulpturutsmyckning av bildhuggaren Georg Baselaque. En möjlig lösning på problemet är sålunda, att man har utnyttjat Swants altaruppsats för Otterstads kyrka. Man hade som ovan visats svårigheter vid fullbordandet av skulpturutsmyckningen i Venngarnekapellet. Altaruppsatsens formspråk talar för att den är ett tidigt arbete av Swant. Den ansluter sig sålunda till bildhuggarens tidigare verk, såsom altaruppsatsen i Lagmansred, som kan dateras till 1650-talet.¹⁰² Utformningen av sidovingarna till Venngarne altaruppsats står mycket nära samma detaljer på Swants altaruppsats i Skara domkyrka.

Altaruppsatsens flankerande änglfigurer har i tidigare forskning tillskrivits bildhuggaren Hans Jerling.¹⁰⁴ Jerling tillhörde Jakobsdals arbetsstyrka 1666–67 (se ovan Målare). Magnus Gabriel De la Gardie skänkte 1666 en altaruppsats med motsvarande änglfigurer, flankerande överstycket, till Solna kyrka; den är troligen utförd av Hans Jerling, som nämns i räkenskaperna vid denna tid (SvK vol 29, s 221).

Krucifix

Ett augsburgskt crucifix på altarbordet upptas bland nytillkomna inventarier 1685 (fig 35). Crucifixet består av Kristusfigur av elfenben på kors av ebenholtz, krönt av månvisare. Sockelpartiet är rikt arbetat med vridna hörnkolonner och har infälld förgylld metallplatta med reliefarbete, bl a änglahuvuden i hörnen. I plattans mitt är infattad en rundel av silver; kring rundeln löper följande inskrift: ”Esa (Jesaja) LIII v 8. Propter scelus populi mei percussi eum” (= För mitt folks överträdelser skull kom plåga över honom). Foten är uppbyggd av kraftigt listverk på sex kulfötter. Höjd 120 cm, Kristusfiguren 30 cm.

Krucifixet är troligen utfört av Matthias Holl, som kom från Augsburg och där utbildats hos en urmakare och blivit invigd i den dåtida instrumentmekaniken. Hit hörde konstruktioner av allehanda apparater av invecklad karaktär.¹⁰⁵ Konstruerandet av en månvisare på crucifixet och materialen elfenben och ebenholtz ger underlag för förmodandet att Holl är upphovsman till crucifixet. Om hans skicklighet i konsthantverk vittnar det elfenbenschatull, som han förfärdigade åt greven.¹⁰⁶

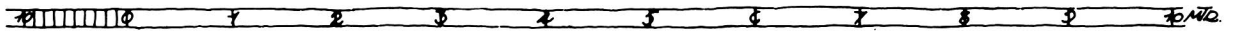
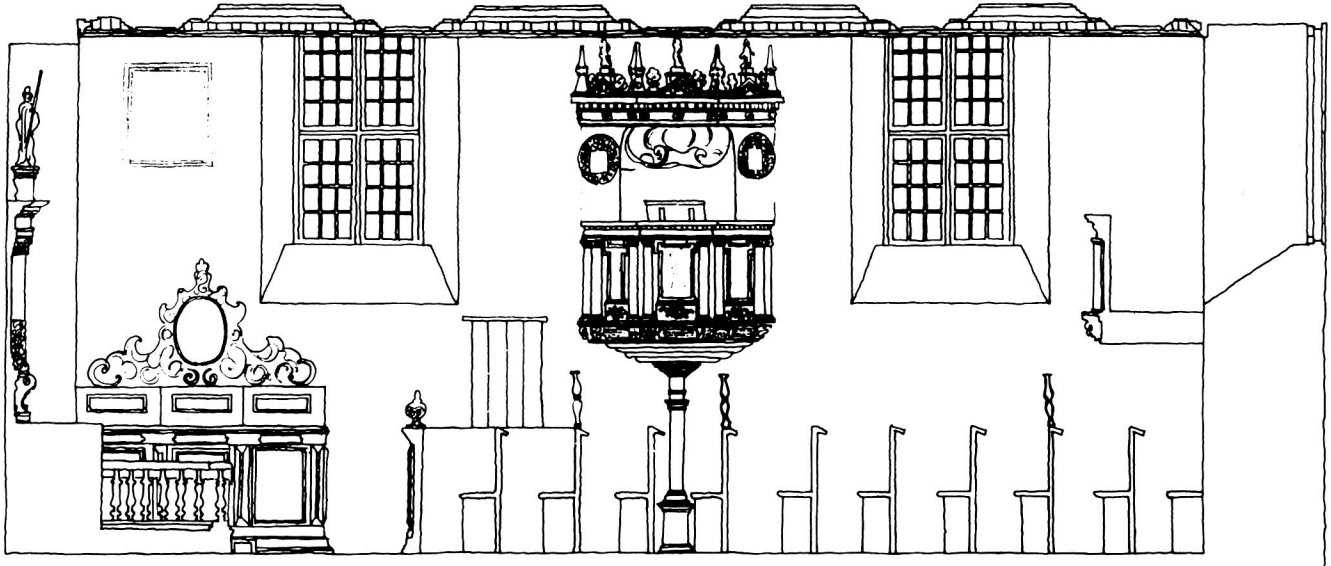
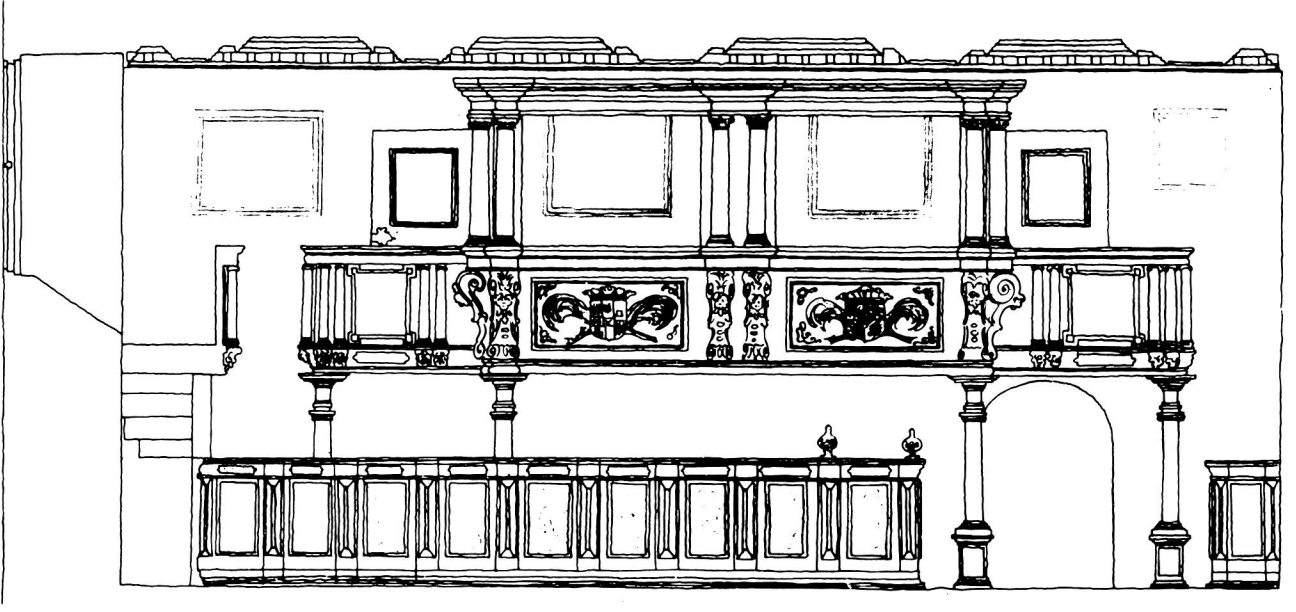
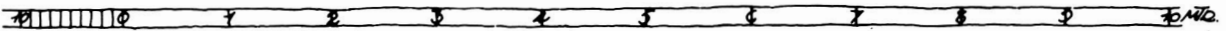
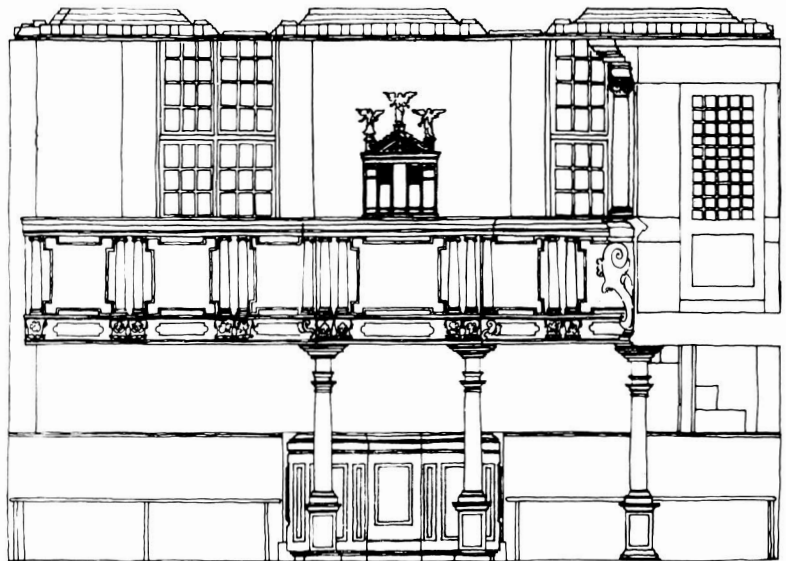
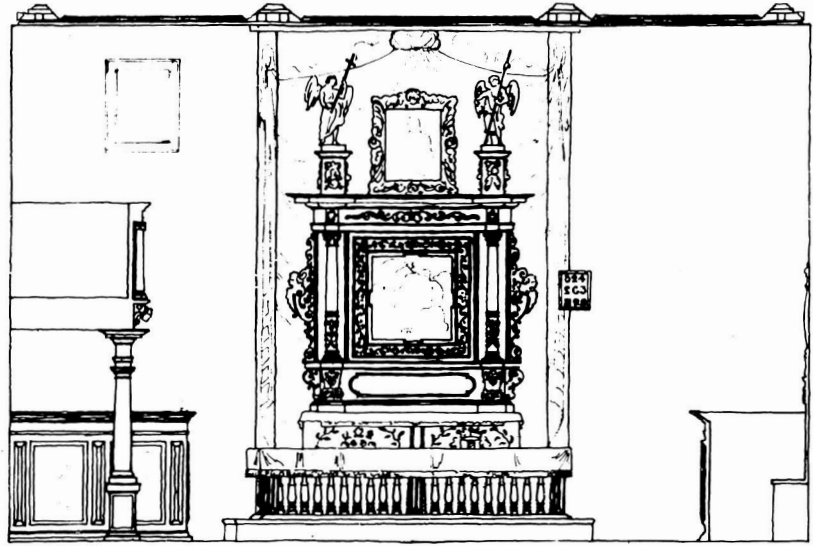

Fig 27–30. Slottskapellets träinredning med läktarsystem omfattande såväl grevlig läktare som orgelläktare. Uppm 1915 av O Lundgren och F Wetterqvist. RA.

The wooden furnishings of the Castle Chapel, with a system of galleries including both the Count's gallery and an organ loft.

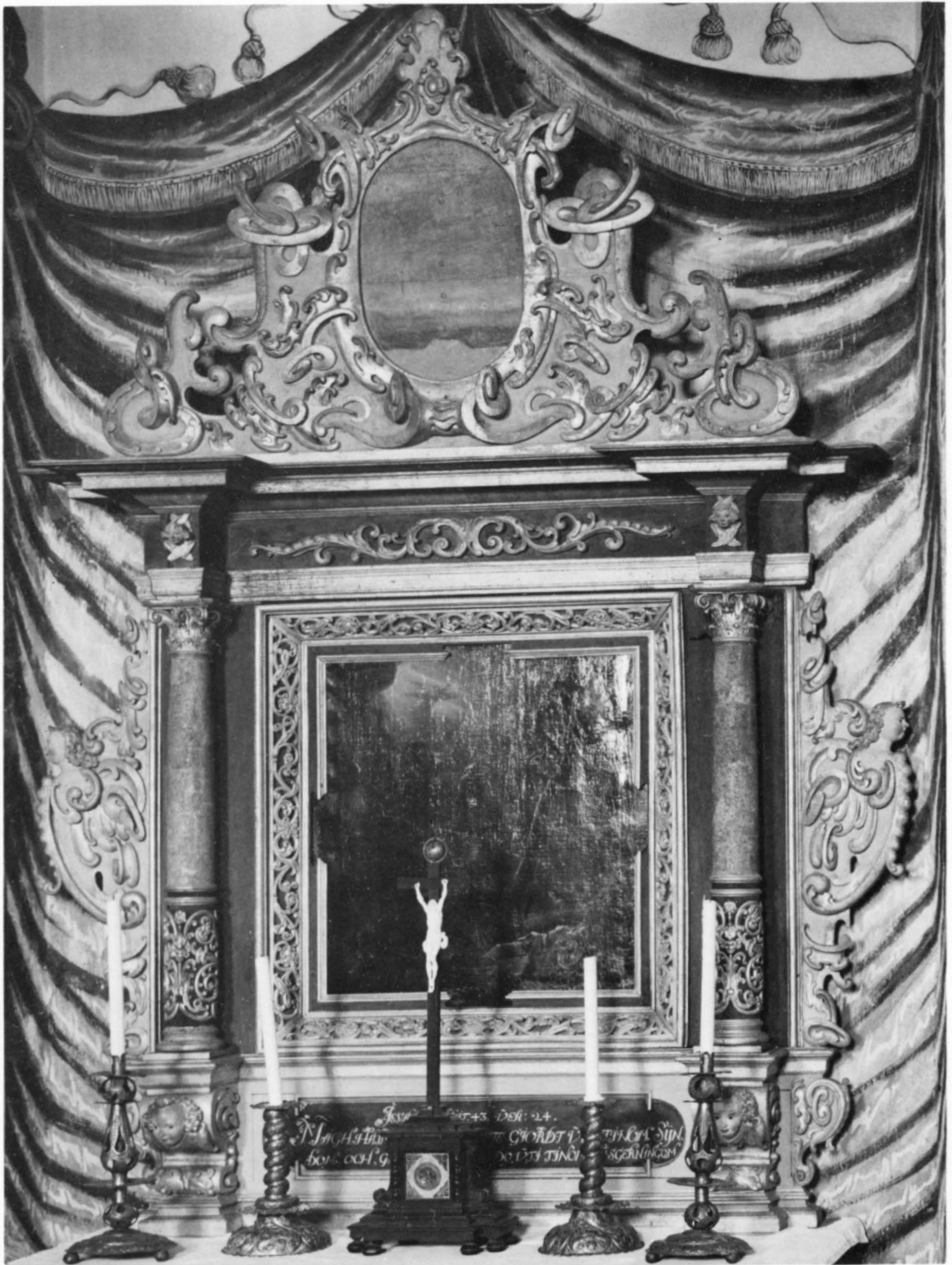

Fig 31, t v. Altaruppsatsen skiljer sig i utförandet från kapellets övriga inredning. Dess formspråk talar för att den är ett tidigt arbete av bildhuggaren Hans Swant, 1650-talet. Foto 1987

Altar-piece attributed to the sculptor Hans Swant, 1650s. Left.

Fig 32–33. Änglfigurer flankerande altaruppsatsen, tillskrivna bildhuggaren Hans Jerling 1660-talet. Foto 1987

Angels flanking the altar-piece, attributed to the sculptor Hans Jerling (1660s).

Fig 34. Altaruppsatsen före 1930-talsrestaureringen med det ursprungliga överstycket ersatt av en oljemålning (nr 1) med flankerande änglfigurer (nuvarande profilörer, fig 32–33). Foto H Rabén 1931. NordM.

Altar-piece before restoration in the 1930s.

Predikstol

I sydmuren är en rundbågig nisch utkragad för predikstolen. Två om predikstolen leder en dörr till en trappa i det tjocka murverket. Predikstolen av snidat, målat och förgyllt trä består av korg, vilande på en kolonn, samt ljudtak (fig 36). Den femsidiga korgen har fem större och två mindre fält med målningar. Korgens hörn markeras av dubbla korintiska kolonnetter med sandpudrade skaft; nedanför målningarna rektangulära fält med broskverksornament. Sockelpartiet är dekorerat med fyra par snidade änglahuvuden, omgivna av broskverksornament. Mellan kolonnetternas socklar åtföljs målningarna av förgyllda inskrifter mot svart botten.

Predikstolskorgens fält har målningar med följande motiv och inskrifter, från öster till väster: -1. Landskap med moln och träd. Inskrift: ANNO / 1665. -2. Hjärta med

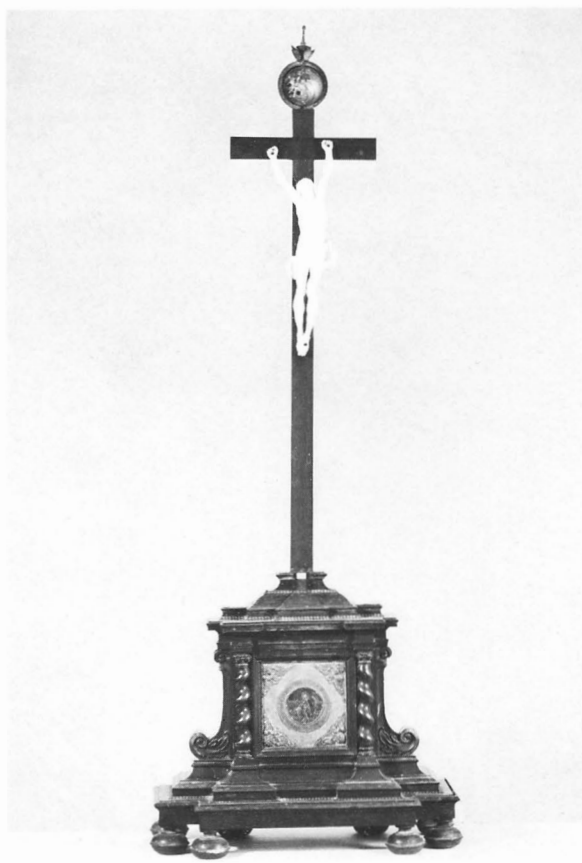

Fig 35. Krucifix med månvisare. Augsburgerbete troligen av arkitekten och byggmästaren Matthias Holl. Foto 1987

Crucifix with lunar display. Made in Augsburg, probably by the architect and master-builder Matthias Holl.

strålkran, spetsen vänd uppåt. En dörr är öppnad till hjärtats inre med strålände Gudsöga. Inskrift (inskrifterna i gemena bokstäver): THEN SOM HÅLLER MIN ORDT / TILL HONOM SKOLLA WIJ KOMMA OCH / BLIFFUA BOANDES NÄR HONOM. JOH. 14. -3. Kerub med strålkrans håller fram bok med texten: LAGEN / OCH / EUAN / GE / LIUM. Inskrift: RANSAKER SKRIFFTERNA, / TY THE ÄRO DHE SOM WITTNA / OMMIGH. JOH. 5:39. -4. Brinnande hjärta på uppslagen bok ligger på altare. Inskrift: O ATT MITT LIFFT HÖLLO / TINA RÄTTAR MEDH FULT ALF / WAR. PSAL.: 119.5. -5. Landskap med moln och träd. Inskrift: ANNO / 1665 (fig 36–38).

Korgen har ett kraftigt övre listverk med tandsnitt. Underredet avtrappas nedåt med olika listverk.

Det femsidiga ljudtaket har kraftigt listverk med

Fig 36. Predikstolen med skulpturdetaljer från den hebelska verkstaden på Jakobsdal (Ulriksdal). Foto 1987

The pulpit, showing sculptured details from the Hebel workshop at Jakobsdal (Ulriksdal).

tandsnitt och fem låga krönande gavlar. Listverket har i hörnen parvis placerade änglahuvuden och på sidornas mitt fruktornament (fig 39). På postament står tre figurer i friskulptur: Hoppet med ankare och duva, Tron med kors och Kärleken med ett barn på armen och ett stående intill sig (fig 40, 41), och mellan dessa prydnader i form av obelisker på postament med kulfötter. Postamenten till dessa och de tre skulpturerna förbinds av rikt skulpterade fruktgirlander. På ljudtakets undersida är målad en sol med inskriften P.F. i mitten. Färger: predikstolen är målad i blågrått med förgyllda figurer, ornament och hörnkolonner. Underredets kolonn är vitgråmarmorerad. I nischen bakom predikstolen är målad en mussla i rödbrunt.

Listorna över föremål, som tillverkats på Jakobsdal

och 1665 levererats till Venngarn, innehåller skulpturdetaljer på predikstolen. Här upptas bl a 40 st små pelare och 40 st små kapital, som kan identifieras med läktarnas och predikstolens kolonner. Fyra st små spetsar samt änglahuvuden, som upptas i stort antal, tillhör också predikstolen (fig 8). Till en förteckning på medel till arbetsfolket vid Venngarn har fogats en anteckning, som ger oss upplysningar om predikstolen. Predikstolen skall då uppsättas och förses med skulpterade detaljer under överinseende av byggmästare Andreas Bretzel (se ovan Byggnadsverksamheten).

Skulpturdetaljerna till predikstolen tillverkades (som ovan visats) i den hebelska skulpturverkstaden på Jakobsdal. Bildhuggaren Hans Jerling synes i likhet med vad som skedde med altarpuppatsen ha kompletterat

Fig 37–38. Predikstolskorgens målningar med motiv ur hjärtats historia, t v hjärtats öppnade dörr t h brinnande hjärta på uppslagen bok. Foto 1987.

Pulpit paintings, depicting themes from the History of the Heart. Left: the open door of the heart. Right: the heart aflame on an open book.

Fig 39. Änglahuvuden på predikstolens kolonnett-konsoler. Foto 1987.

Angel heads on the colonnette (of the pulpit).

Fig 40–41. Träskulpturer på predikstolstaket. – Hoppet med ankare och duva. – Tron med kors och bok. Foto 1987.

Woodcarvings on the sounding board of the pulpit. Hope, together with anchor and dove. – Faith with cross and book.

Fig 42, t h. Predikstolskorgen bär årtalet 1665. Foto 1987.

The body of the pulpit is dated 1665. Right.

Fig. 43. Fyrtioåtta emblemmålningar, de flesta med tillhörande inskrifter som förtydligar innehållet, smyckar kapellets träinredning. Huvudmotivet för bänkdörrarnas målningar är hjärtats historia; På bänkskärmarna framställs även livsvägen, livets prövningar m m. Foto 1987.

The wooden furnishings of the chapel are decorated with 48 emblematic paintings, most of them with explanatory inscriptions. The History of the Heart provides the main theme of the paintings on the pew doors. The panels of the box pews also depict the way of life, life's tribulations etc.

predikstolens skulpturutsmyckning. Ljudtakets krönande figurer och fruktgirlander kan sålunda på stilistiska grunder hänföras till denne bildhuggare (fig 40, 41), jfr altaruppsatsens änglafigurer och postamentens fruktknippen, se vidare kapitlet Bildhuggare).

Bänkinredning

Kapellet har sluten bänkinredning, indelad i två kvarter om vardera nio bänkar. På ömse sidor om altaret en kor-

bänk; längst bak i väster en lång sittbänk. Dörrar, gavlar och bänkskärmarna är målade i blågrått; övre listverk i grågrönt. De främsta bänkarna smyckas av fyra skulpterade knoppar, tidigare förgyllda. Bänkdörrar och bänkskärmarna har målningar i grisaille inom gula ramar (fig 43). Korbänken t v om altaret, förmodligen senare tillkommen, är målad i anslutning till övriga bänkar och saknar målningar. Bänksitsarna breddades i samband med restaureringen på 1930-talet.

Målningarna har som nämnts sannolikt utförts av

Fig 44. Livsvandringen återges i två framställningar från olika skeden i livet. Södra bänkskärmen mot koret. Foto 1987.

The way of life forms the subject of two pictures representing different phases of life. Right.

Fig 45. Emblemmålningar på bänkskärm under orgelläktaren med motiv ur hjärtats historia. Foto 1987.

Emblematic paintings on a box pew panel, depicting scenes from the History of the Heart.

Fig 46. Livsvägen och dess oundvikliga prövningar tillhör motiven på norra bänkskärmen mot koret. Vi måste utvärda de förutbestämda svårigheterna för att få livets krona. Foto 1987.

The way of life and its inevitable tribulations are among the themes on the north panelling of the box pew facing the chancel.

Måns Carlinus, en av de två målare, som var verksamma i kapellet (se Målare).

Målningarna har följande framställningar och inskrifter:

Bänkskärm t h i koret. Från öster mot väster:

1. Kalk fylld med skummande vin. Inskrift: MIN KALCK SKOLLEN I WIIST DRICKA / MATH: 20:23.
2. Ängel med fackla håller krona över dopfunt (fig 46). Kors, svärd, bojor t v om funten. Inskrift: FRUCTA TIGH INTET FÖR NÅGET SOM TU / LIDJA SKALT, UTHAN WAR TROFAST I DÖDEN / SÅ SKALL JAG GIFFUA TIG LIFSENS KRONO. APOC:2.

3. Herde i arkaiskt landskap (fig 46). Inskriftsband med inskrift: FÖD MIN FÅÅR. Inskrift: HERREN HAFUER SATT SOMBLIGHA / TILL HERDAR. EPH: 4:11.
4. Träd på klippa. Inskrift: SOLI DEO GLORIA.

Södra bänkkvarteret. Skärm mot koret.

1. Rökelsekar på bord (fig 47). Inskrift: MAN MÅSTE. MÅSTE MEERA LYDA GUDH ÄHN MENNI/SKIOR. APOC:5.
2. Hand mottar spira av hand från ovan. Inskrift: INGHEN ÖFFWERHEET ÄHR, UTHAN / ICKE AFF GUDHI. ROM: 13:4.
3. Befästningsverk (fig 47). Inskrift: GUDH FÖRKASTER

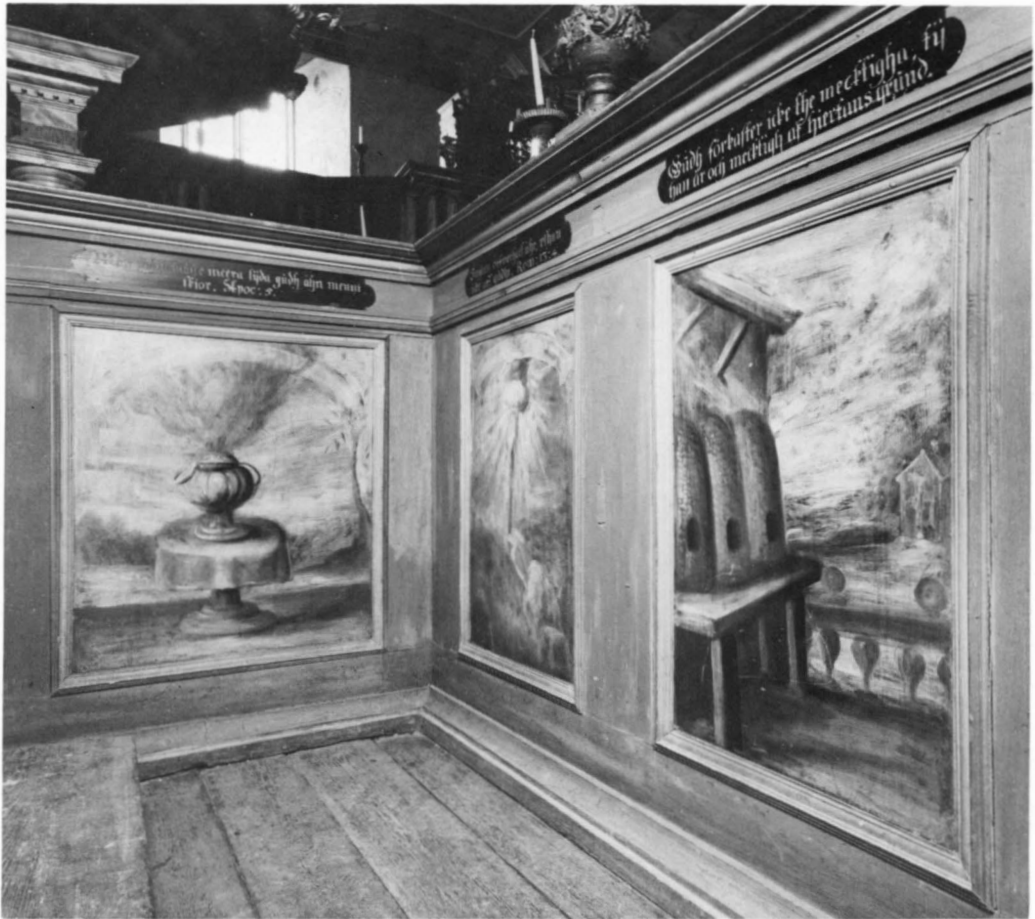

Fig 47. Emblemålningar på bänkskärm mot koret i södra bänkkvarteret. Foto 1987.

Emblematic paintings on pew panels facing the chancel.

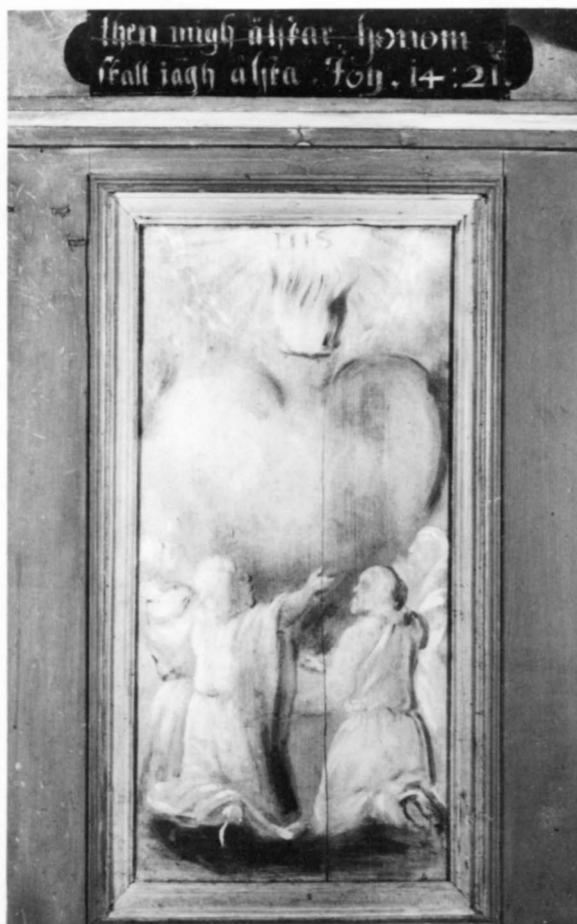
ICKE THE MECKTIGHA, TY / HAN ÄR OCH MECKTIGH AV
HIERTANS GRUND. / JOB. 36.

4. Barn med ankare med övre delen omvandlad till krusifix samt med nyckel till skrin, svävande ned från himlen (fig 44). Inskrift: THETT SKALL MAN HÅLLA OSS FÖRE, ATT VIJ ÄRE CHRISTI / TIENARE, OCH SKAFFARE TILL GUDZ HIMLIGHET. I. Cor:4:1.
- 5 . Gammal man med stav i ena handen, lagerkrönt kranium i den andra (fig 44). Inskrift: HER EFTER ÄR MIGH FÖRWARNT, RÄTTFERDIGHETENES KRONA. 2 TIM: 4:8.

Södra bänkkvarteret Bänkdörrar (från öster till väster):

1. Fyra figurer lyfter hjärta i kedja, inramande IHS (fig 49). Inskrift: THEN MIGH ÄLSKAR, HONOM / SKALL JAGH ÄLLSKA. JOH. 14:21.

- 2 . Barn (Jesusbarnet) klappar på hjärtats dörr (fig 50). Inskrift: TY JAGH STÅR FÖR DÖRREN OCH / KLAPPAR. APOC. 3:20. LÄTT WP / MIN KIÄRA. CANT. 5:2.
3. Barn sopar rent i hjärtats rum (fig 51). Inskrift: JAGH WIJLL WTHRENSA TIGH SOM / ALDRARENAST. EPH: 1.25.
4. Barn i hjärta håller brinnande ljus i händerna. Inskrift: I TINO HUSE SER WIJ LJUS. / PSALM. 36.10.
5. Barn i hjärta framför bok. Inskrift: KOMMER HIJTT BARN, HÖRER MIGH / IAGH WIJLL LÄRA EDER. PSAL.: 34.12.
6. Barn i hjärta bär Kristi pinoredskap. Inskrift: TAGER PÅ EDER MITT OOK, TY MI/N BÖRDA ÄHR LÄTT. MATH.:11.29.
7. En framställning av Kristus som yngling, tryggt vilande i hjärta, omgivet av stormvindar (fig 48). Inskrift: JAGH BESUÄR EDER, ATT I ICKE/WPWÄCKEN MIN KÄRASTE. CANT 2.

8. Kvinna i hjärta, hållande kjortel. Inskrift: JAGH HAFWER AFKLÄDT MIN KIORTEL / HURU SKALL JAG ÅTER KLÄDA HONOM PÅ / IGEN. CANT: 5:3.
9. Figur i hjärta med ris och piska. Inskrift: JAG WIJLL NEPSA TIGH MEDH MÄTTELIGHET, / ATT TU ICKE SKALL HÅLLA TIG OSKYLDIGH. JER:30.

Bänkskärmen under orgelläktaren.

1. Figur med lågor i händerna i brinnande hjärta (fig 45). Inskrift: KIERLEKEN ÄR EN, BRINNANDE HERRANS LOGHA. CANT: 8:7.
2. Figur skjuter med pilbåge på hjärta (fig 45). Inskrift: TIN SKOTT ÄRO FASTNADHE I MIGH. / PSAL: 38:2.
3. Figur i hjärta för undan förhängen (fig 45). Inskrift: THEN MIGH ÄLSKAR HONOM WIJLL / IAGH MIGH WPPENBARA. IOH: 14:21.
- Norra bänkkvarteret. Bänkdörrar (från väster till öster).*
1. Figur i hjärta med lod eller boja, släpande efter sig. Inskrift: KOM MIN KIÄRA. CANT 5:1. DRAG MIGH EFFTER TIGH. CANT: 1:3.
2. Figur framför bord med läkemedel. Inskrift: JAGH ÄR HERRAN TIN LÄKIARE. / EXOD: 15:26.
3. Figur i hjärta med inbjudande gest. Inskrift: ÄTTER MIN KIÄRE OCH DRICKER, MINA / WÄNNER. CANT: 5:1.
4. Sjungande figur i hjärta. Nedanför hjärtat musicerande änglar. Inskrift: SIUNGER HERRANOM UTI EDHOR HIERTA. / COLL: 3:16.
5. Figur i hjärta, hållande brevrullar. Inskrift: I ÄREN CHRISTI BREF, SKRIFFWIT MED LEFUANDE / GUDZ ANDA, I HIERTANS TAFLOR. 2. COR:2.
6. Figur med spira, sittande i hjärta. Inskrift: CHRISTI RIJKE ÄR INWERTES UTHI EDHER. / LUC: 17:21.
7. Figur med inbjudande gest innesluten i hjärta. Nedanför hjärtat änglar med vattenkar. Inskrift: ALLA TORSTIGE KOMMER HIJT TILL / WATN. EPH: 55:1.

Fig 48–52. Emblemålningar på bänkdörrar och bänkskärm, södra bänkkvarteret: – a. Jesus som yngling vilar tryggt i hjärta, omgett av stormvindar. – b. Lågande hjärta lyfts mot strålsol med Kristusmonogram. – c. Jesusbarnet knackar på hjärtats dörr. – d. Han sopar sedan rent i hjärtats rum. – e. Rökelsekäril med rök stigande mot himlen som tecken för den kristnes tacksamma böner. Foto 1987.

Emblematic paintings on pew doors and panels: a. Christ as a young man reposing securely in a heart, surrounding by tempestuous winds. b. A flaming heart is lifted towards a ray of sunlight with the monogram of Christ. c. The Christ Child knocks at the door of the heart. d. He then sweeps clean the chamber of the heart. e. Censer with incense rising to heaven as a sign of Christian gratitude in prayer.

8. Figur i hjärta bankar på dess vägg. Inskrift: NU KIENNER TU JU, / VÅR HIERTANS GRUNDH. PSAL: 44:22.
9. Fyra änglar, bärande hjärta. Inskrift: DRAG MIGH UTUR NÄSTET SOM / THE FÖR MIGH STÅLT. PSAL: 31:5.

Bänkskärm i koret. Från gånge mot väggen:

1. Landskap med rinnande flod. Inskrift: AL FÖRGENGELIGH TINGH MÅSTE, TAGA EN ÄNDHA. / SYR: 14:20.
2. Plogvagn med rökelsekar. Inskrift: THEN GUDHI TIENAR MEDH LUST, HAN ÄHR HONOM, / TACKNEMLIGH: OCH HANS BÖN RÄCKER ALT UP I SKYEN. SYR 35:20.
3. Hjort vid vattenkar. Inskrift: ...TIGH TINA SYNDER FÖRLÅTHER / OCH HELAR ALLA TINA BRIHSTER. PSAL:¹⁰³.

Greveläktare

Längs kapellets norra långsida löper en särskild läktare för greven och hans familj (fig 53–57). Den upptar nästan hela sidans längd och skiljs av ett smalt utrymme från orgelläktaren. Greveläktaren tillhör kapellets en-

hetligt utförda skulpturutsmyckning med skulpturdetaljer, tillverkade på Jakobsdal (se Bildhuggare).

Läktaren upp bäres av fyra pelare. Barriären har framskjutande mittparti med rektangulära speglar. Dessa smyckas av snidade och målade vapen för ätterna De la Gardie och Pfalz-Zweibrücken. Spegelarna flankeras av parställda konsoler i form av kraftiga voluter med änglahuvuden (fig 53). Konsolerna upp bär joniska kolonnetter, placerade framför väggarna till läktarens olika rum. På vardera sidan om mittpartiet en målad fyllning, flankerad av parställda joniska kolonnetter på konsoler, omväxlande med änglahuvuden och frukt-klasrar.

Läktaren indelas i tre rum; mellan dem brädväggar med dörrar. Dörrarnas speglar smyckas av målningar (se nedan). Längs läktarväggen finns en sittbräda av samma bredd som bänkinredningens. En fotpall till greveläktaren tillverkades 1665. I 1678 års inventarium uppges grevens och furstinnans bänkar på läktaren ha "blått blomerat atlask på väggen 4 1/2 breedd, i huar bänk är fäst ifrån taaket, och öfwer bänken".

Fig 53. Greveläktaren vid kapellets norra sida tillhör dess ursprungliga träinredning från 1660-talet. Foto SvK 1982. – T v. Skulpturdetaljer tillverkade i verkstaden på Jakobsdal (Ulriksdal). Foto 1987

The Count's pew, on the north side of the chapel, is part of the original wooden furnishing of the chapel, dating from the 1660s. Left. Sculptural detailing from the workshop at Jakobsdal (Ulriksdal).

Till läktaren leder en ingång från första våningens förhall. Här låg grevens privata bostadsvåning. Från ett förmak ledde en nu igensatt ingång till läktarens västra rum.

Färger: Greveläktaren är målad i grått med vitgråmarmorade kolonner och kolonnetter. Konsoler med änglahuvuden har färgerna vitt och guld; kapitäl och detaljer är förgyllda. Målningarna på läktarbarriären och dörren till grevens bostadsvåning är utförda i färger, målningarna på övriga dörrar i grisaille.

Läktarbarriären och läktarens dörrar smyckas som nämnts med målningar. Barriärens målningar har följande framställningar och inskrifter, från vänster till höger:

1. Putti, sittande på bord, binder samman två hjärtan. I

bakgrunden lugnt landskap. Inskrift: THETTA BIUDER IAGH EDER ATT I / ÄLSKENS INBÖRDES. JOH: 15:17.

2. Hand ur moln sänker rosenkrans med vidhängande smycke ned till jorden. Inskrift: FRUCTA TIGH INTET TY JAG / ÄHR TIN STORA LÖN. / GEN.5 (fig 55).
3. Kvinna (med Maria Euphrosynes drag) framför rosenbuske sitter vid strand, där skepp seglar in. Ljusstråle från höger. Inskrift: ALT THET I BIDIEN FADHREN VTHI / MIJTT NAMPN, THETT SKALL HAN GIFFWA / EDHER. JOH: 16.23 (fig 54).
4. Barn, hållande ankare, står på klippa i stormigt hav. Hand ur moln räcker fram livets krona. Överst till vänster stad. Inskrift: HAN SÄNDE UTHAF HÖGH/DENNE, OCH DROGH MIGH UTHUR / STORT WATN. PSALM. 18:17.

Fig 54. Målning på greveläktaren. En kvinna med Maria Euphrosyne De la Gardies drag sitter vid en rofylld strand, där skepp seglar in. Foto 1987.

Painting on the Count's gallery. A woman with the features of Maria Euphrosyne De la Gardie sits on a peaceful shore, with ships sailing in.

Fig 55, t h. Målning på greveläktaren. Bönens rosenkrans med vidhängande smycke sänks ned till jorden. Foto 1987.

Painting on the Count's gallery. The rose wreath of prayer, together with a pendant, is lowered down to earth. Right.

Dörren till den igensatta ingången till grevens bostadsvåning har två speglar med målningar i färger, överst framställande: Kvinna med lamm framför kyrka, nederst: Tänd fyr i upprört hav (fig 57). Baksidan av dörren (mot igensättningen) har målningar, bestående av beslagsornament i svart mot brungul bakgrund.

Dörrarna mellan läktarens rum har målningar med följande framställningar: Dörren längst till vänster mot orgelläktaren, överst: Man med vandringsstav i bergigt landskap med träd, växande ur hjärta. Nederst: Brin-

nande hjärta med lagens tavla, liggande på bord. – På dörrens andra sida, överst: Bord med hjärta liggande på bok, kniv ovanpå hjärtat. Nederst: Fridfull bondby med höna i sitt rede. Kycklingarna anfallas av rovfågel. Den mellersta dörrens övre del består av gallerverk. Nedre delen har en framställning av träd vid en strand. Dörren längst till höger mot väster, överst: Vandringsman med stav i landskap med ljussken. Nederst: klippa vid strand. Mot öster, överst: Hjärta i vinpress. Nederst: Genomborrat hjärta på törnen sågas itu.

Fig 56. Dörrarna till grevens och furstinnans bänkrum på greve-läktaren smyckas av målningar. – Vandringsman i ljusomstrålat landskap; klippig strand. Foto 1987.

The doors of the Count's and Princess's box pew on the Count's gallery are decorated with paintings: A wanderer in an illuminated landscape; a rocky shore.

Fig 57. Dörr i den igensatta ingången från grevens bostadsvåning. Målningarna visar kvinna, rofylt sittande framför kyrka och tänd fyrtorn i upprört hav, där skepp i mörkret kämpar mot vågorna. Foto 1987.

Door in the walled-up entrance from the Count's apartments, The painting shows a woman seated peacefully in front of a church and a lighthouse displaying a lantern in a stormy sea where ships in the darkness are battling against the waves.

Fig 58. Orgelläktaren med skulpturdetaljer från verkstaden på Jakobsdal (Ulriksdal) tillhör 1660-talets träinredning. Foto 1987

The organ loft, with carved detailing from the Jakobsdal (Ulriksdal) workshop, belongs to the wooden furnishings from the 1660s.

Orgelläktare

Orgelläktaren tillhör kapellets enhetliga och samtidigt tillkomna träinredning från 1660-talets första hälft (fig 58). Ett framspringande mittparti uppbäres av två vitgråmarmorade kolonner. Barriärens fält smyckas av målningar, åtskilda av parställda joniska kolonetter. Kolonetterna vilar på konsoler i form av änglahuvuden och fruktklasar.

Färger: Barriären är målad i mörkgrått i samma ton som taket. Kolonetterna är vitgråmarmorade. De sju målningarna i barriärens fält är utförda i en rik färgskala till skillnad från bänkinredningens målningar, som är utförda i grisaille. Mot mitten stegras färgskalan. Mittpartiet upptas av en målning i större format.

Målningarna har följande framställningar, åtföljda av färgfyllda inskrifter på svarta fält mellan konsolerna nedanför målningarna från vänster till höger:

1. Hand sträcks fram med brinnande fackla. I ljusfältet sopar hand med kvast fram en penning. Inskrift: (inskrifterna i gemena bokstäver i guld på svarta inskriftsfält). GLÄDIENS MEDH MIGH TY JAGH / HAFFWER FUNNIT MIN PENNINGH / SOM JAGH TAPPAT HADE. LUC:5.
2. Man i rustning, hållande sköld. Djävul hugger med treudd mot skölden. Inskrift: HERREN ÄR MIN / SKIÖLDH.
3. Kors med strålsol, stående vid strand. Stad i bakgrunden. Inskrift: HERRE JESU ANAM/MA MIN ANDA. ACTOR:7
4. Den större centralbilden på orgelläktaren framställer landskap med solbelyst gyllene stad, som ängel pekar ut för vandraren (fig 59). Inskrift: THEN SOM WINNER HAN SKALL ALT THETTA FÅ ÄGA OCH / JAGH SKALL

Fig 59. Den stora centralmålningen på orgelläktaren framställer det ljusomstrålade slutmålet för livsvandringen, det himmelska Jerusalem. Foto 1987.

The great central painting on the organ loft depicts the glorious destination of life's pilgrimage, the heavenly city.

VARA HANS GUDH, OCH HAN SKALL WARA MIN / SON.
APOC: 24,27.

5. Bisvärm söker sig in i ett kranium bredvid praktfull blomsteruppsättning. Flätad bikupa t v, molnig himmel. Inskrift: CHRISTUS ÄHR MITT LIJFF / OCH DÖDEN MIN VINNINGH. / PHILL. 2:21.
6. Synder vägs på våg, som sänks ned till jorden. Inskrift: FÖRLÅTER, SÅ WARDER / EDER FÖRLÅTIT. LUC: 6:37.

7. Ljus bryter fram ur mörka moln över stad. Inskrift: HERREN MIN GUDH GIÖR / MITT MÖRCKER LIUST. / PSAL. 18:29.

På listorna över skulpturer och träsniderier från Jakobsdal igenkänner vi detaljer på orgelläktaren såsom "kräkstenar" (kragstenar) med änglahuvuden och frukter, pelare och kapital. Målningarna på läktarna har en annan upphovsman än bänkinredningens målningar, troligen Christian Hoppe (se ovan Målare).

Fig 60. Målningar på orgelläktaren: en bisvärm söker sig in i ett kranium, en framställning med förgängelsemotiv som även har anknytning till antiken. Foto 1987.

Paintings on the organ loft: a swarm of bees entering a skull – a depiction of change and decay which can also be traced back to antiquity.

Orgelpositiv

av Mads Kjersgaard

I direkt anslutning till barriären på kappellets orgelläktare står ett mycket litet, ofullständigt bevarat orgelverk, eller – för att vara mera exakt – ett orgelpositiv (fig 61–63). I och för sig är kyrko- och kapellorglar, även i ofullständigt skick, från stormaktstiden en sällsynthet, men i detta fall tillkommer en rad omständigheter, som gör instrumentet värt en särskild uppmärksamhet.

I motsats till vad fallet är i våra dagar, var 1600-talets svenska språkbruk mycket konsekvent, när det gällde att skilja mellan ”orgwerck” och ”positif”. Vanligen definieras ett positiv som en liten orgel med endast en manual och utan självständigt pedalverk,¹⁰⁷ men eftersom även några ”orgelwärc” i Magnus Gabriel De la Gardies omvärld tycks ha varit av detta slag, är en sådan definition ofullständig i detta sammanhang.

Positivet är en särskild typ av orgelinstrument, som haft sin egen utvecklingshistoria och som både ur musikhistorisk och musiksociologisk synvinkel spelat delvis helt andra roller än den egentliga kyrkorgeln.¹⁰⁸ Under sin blomstringstid – 1500- och delvis 1600-talen – var positivet starkt förknippat med kontinentaleuropeisk furstlig livsstil och inredningsmiljö; avbildningar och berättelser vittnar om dess användning framför allt i profana sammanhang: vid taffelmusik under banketterna, vid dansen och balett-tablåerna, vid statsceremoniella processioner och dylikt.

Skillnaderna mellan *orgeln* och *positivet* berör givetvis både storlek och utseende, men kan enklast sammanfattas i följande tekniska särdrag hos positivet: *mekaniken* mellan klaviatur och spelventiler är den enklaste tänkbara, direktverkande genom att instrumentets inre pipverk är uppställt i samma ordning som tangenterna, alltså utan den mera platskrävande vällmekanik som möjliggör att orgelns pipor kan anbringas i symmetrisk ordning. *Pipverket* är ytterst kompakt, och om det överhuvudtaget förekommer pipor av större längd än två eller tre fot, är dessa i så fall av trä (icke metall), vilket syftar till att instrumentet skall kunna *transporteras utan demontering*.

Positiven uppvisar en mängd sinsemellan olika byggnadsformer. Venngarns positiv ger – trots senare tiders förändringar – möjligheter att lära känna en av de mest genuina, kompakta och särpräglade typer av positiv. Det rör sig sannolikt om det äldsta av de i Sverige bevarade positiven och har inom minimala yttre dimensioner innehållit en häpnadsväckande mängd klangfärger.

Orgelfasad

Orgelfasaden består av fem plana pipfält i ett ramverk av snidat och målat trä. Fasaden har senare tillfogade (1665) överstycke och sidovingar av snidat, målat och förgyllt trä (fig 61). Det mittersta högre pipfältet är placerat under en gavelformad upphöjning i det övre listverket. De båda yttre något lägre pipfälten kröns av porträttmålningar, bröstbilder en face. Ovanför de mellanliggande lägre pipfälten står inskriften: ANNO / 1653; ovanför inskriften snidade diagonalgaller, mellan pipfälten målade festoner. De fem pipfälten avslutas nedtill av en rad uppåtriktade blad. Ramverket har fragmentariska inskrifter, hämtade ur Psaltaren, upptill: ”Lofven Herren med harpor med trumpeter och basuner Frögdens”, nedtill ”Blåser med basuner i Zion roper på mino helgo berge...” Inskrifterna fortsätter på orgelhusets sidor och under klaviaturen. Inskrifterna framträder till större delen i blåvitt (troligen grundfärg för bladguld) på brun botten. Ett eller två inskriftsskikt finns därunder – det ursprungliga har haft klarblå botten och förgyllda bokstäver, troligen antikva.

Den målade dekoren är mycket sammansatt. Ramverket har huvudfärgen mörkbrunt, sannolikt tillkommen samtidigt med inskriften ANNO 1653. Denna färg är dock mycket tunn och genom färgen framträder de delar som ursprungligen har varit förgyllda, bl a listverk och diagonalgaller.

Överstycket utgörs av trekantsgavel med liggande fruktknippen och tre musicerande änglar, stående på socklar (fig 61). I gaveln är infattat ett änglahuvud. Sidovingarna består av broskverksornament och voluter samt socklar med stående musicerande änglar, den vänstra förlorad. Överstycke och sidovingar är målade i vitt med förgyllda detaljer.

Byggnadshistoria

Den senaste versionen av orgelpositivet härrör från en restaurering utförd 1934 av orgelbyggare J A Johnsson, Duvbo, under ledning av Bertil Wester.¹⁰⁹ Det finns ingen beskrivning av restaureringen, men 1900-talsinslagen i instrumentet är lätt urskiljbara. Helt nytillverkade delar är följande:

Samtliga metallpipor och träpiporna utom de två största vilka skarvats på längden för att sänka tonhöjden,

Fig 61. Orgelfasaden med årtalet 1653. Överstykke och sidovingar, tillfogade 1665. Foto 1987.

The organ case, dated 1653. Pediment and side-pieces added in 1665.

Tangenterna, de underliggande blind-tangenterna samt mekanikens tryckpinnar, ventilernas fjädrar och skinnbeläggningar,

Översta skiktet av pipbrädan (plywood) som håller de små metallpiporna i rätt ställning på väderlådan, samt alla metallrören som förbinder de ovanför och utanför väderlådan anbringade baspiporna med denna,

Järnvällarna och övrigt tillbehör till en utvändigt på ömse sidor i höjd med klaviaturen anlagd registermekanik,

Luftkanaler som förbinder bälgerverket med en under läktaren monterad, elektrisk

fläkt (genom denna anordning har positivets underdel kommit att bli fast monterad på läktaren, utan den möjlighet till lätt flyttning som är avsedd med instrumentets typ).

Restaureringen 1934 var i huvudsak en rekonstruktion av den närmast föregående versionen, som i sin tur utgjorde en ombyggd och gentemot originalinstrumentet mycket förändrad, förenklad version. Dispositionen utgjordes efter 1934 av följande stämmor:

Gedackt	8'
Rörflöjt	4'
Principal	2'
Octava	1'

Fig 62. Orgelhuset från sydväst. Foto 1987.

The organ from south-west.

Klaviaturomfång C – c''' med kort basoktav = 45 toner, såsom ursprungligen. Bas/diskant-delning mellan c' och ciss', likaså ursprungligt.

Under 1960- och 70-talen var instrumentet mycket bristfälligt och knappast användbart för gudstjänstbruk. Efter olika överväganden försattes verket ur spelbart skick 1980 genom demontering av innanmätet i sam-

band med den vetenskapliga dokumentationen av instrumentets beskaffenhet och byggnadshistoria.

Barockpositivet

I den utformning orgeln rekonstruerades 1934 motsvarade den ett ordinärt barockpositiv, lämpligt för kyrkligt

Fig 63. Orgelhuset från nordväst.
Foto 1987.

The organ from north-west.

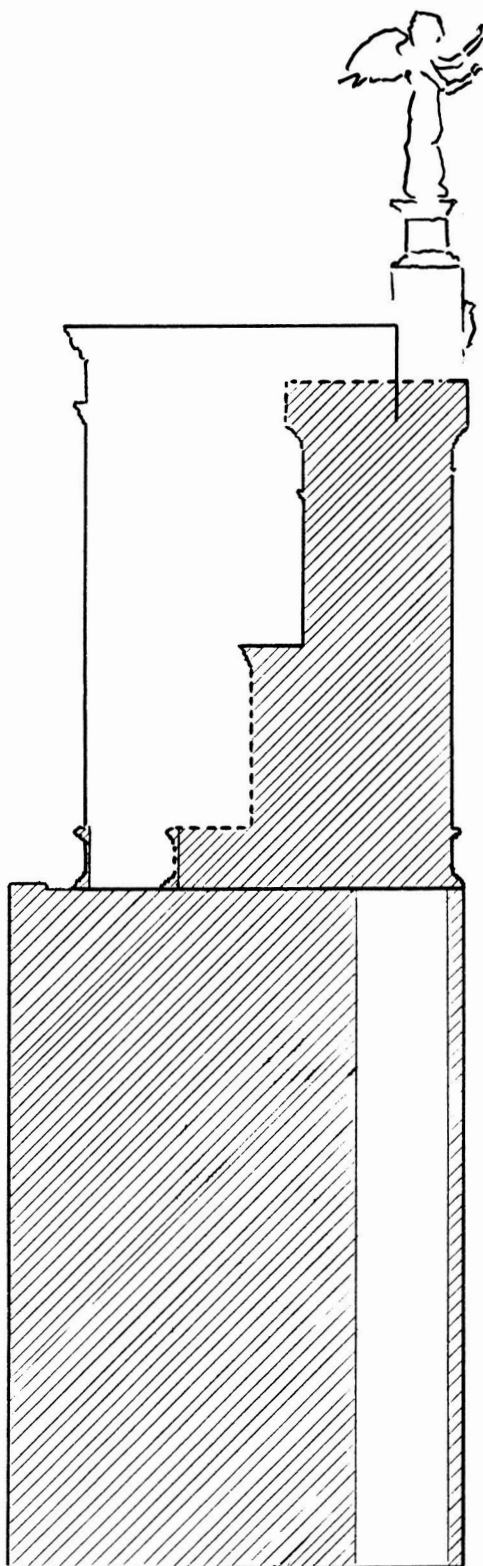

bruk i ett mindre kapell (fig 65–69). Detta hade uppnåtts genom en mycket radikal ombyggnad, i huvudsak omfattande följande:

Påbyggnad av det övre piphuset med ett bakparti av omålade furubräder, varvid det inre utrymmet utökades till mera än det dubbla,

underdelen gavs motsvarande ökat djup genom insättning av omålade furubräder mellan sidorna och framsidan,

tre av basens och fyra av diskantens registerslejer fixerades i stängt läge i samband med dispositionens nedbantning till endast fyra register,

pipstocken för labialstämmorna försågs med en påsadling med hål för endast tre register – i en del av basområdet blev det endast röranslutningar där förut några av de största piporna stått,

fasadpipornas pipstock sågades ifrån på längden och skildes från väderlådan så att fasadpiporna blev blindpipor,

regalstämmornas pipstock nivellerades ned till låg höjd och försågs med en påsadling för en enda labialstämna, nämligen den minsta,

en uppsättning baspipor av trä till Gedackt 8' anbringades i upp- och nedvänd ställning direkt bakom fasaden – på grund av de i underdelen nedhängande pipkropparna kunde över- och underdel inte längre skiljas åt.

Denna ombyggnad är vanskelig att datera; de två största träpiporna (av furu, nu mycket omdanade) kunde föra tankarna till stockholmsorgelbyggaren Jonas Ekengren (verksam 1766–93) men är alltför okaraktäristiska för att medge slutsatser. Pipstockarnas påsadlingar är utförda av ek (som väderlådans ursprungliga delar), vilket var relativt ovanligt efter ca 1740; detta kan peka i riktning mot orgelbyggaren Frantz Boll, som sedan 1650-talet utfört arbeten och orgelbyggen för M G De la Gardie, och som i januari 1669 erhöll tre ducater i förskott för att "förfärdiga" det "lilla orgewärcket". Positivet tillhörde kapellets inredning 1665 och kanske var det den förändrade användningen som motiverade ombyggnaden av det tidigare närmast för solistisk och koncertant bruk lämpliga positivet. Orgelfasaden smyckades 1665 med krön och sidovingar av snidat och förgyllt trä.¹¹⁰

Enbart på besittningarna i Västergötland förfogade M

Fig 64. Schematisk profil av orgelpositivet i dess senare utformning. De streckade partierna motsvarar det ursprungliga renässanspositivet. M Kjersgaard 1987.

Outline (side view) of the positive organ as later enlarged, hatched portions representing the original Renaissance instrument.

Fig 65. Denna bild visar tydligt omfattningen av den senare utvidgningen av orgelhuset. Profilisten halvvägs upp på sidan av piphuset gamla del anger den tidigare terrassformade profilen (jämför rekonstruktionsteckningen). Överst på sidan av underdelen syns de läderremmar varmed "orgeltramparen" drar de båda bälgarna, i tur och ordning. De fyra små registerknopparna på ömse sidor om klaviaturen är av senare datum – i den ursprungliga versionen drogs registren ut med ändarna av registerslejferna som stack ut på var sida av piphuset (se rekonstruktionsteckningarna).

This picture clearly shows the later enlargement of the upper organ case. The moulding half-way up the original side of the upper case indicates the former terraced shape of the instrument (c f the reconstruction drawings). On top of the side of the lower case – or "foot" – are seen the leather straps by means of which the two cuneiform bellows are alternately raised. The four small stop-knobs to each side of the keyboard are of later date; originally the stops were controlled by the mere ends of the sliders protruding from the sides of the upper case.

G De la Gardie över minst fem orgelpositiv,¹¹¹) och källor vittnar om att dessa ibland flyttades mellan de olika slotten och gårdarna.¹¹²

Källäget gör det knappast möjligt att utröna *varifrån* detta instrument kommit till Venngarn 1665. Orgelfasadens senaste dekorationsmålningsskikt bär året 1653,

vilket förutom en ommålning även kan beteckna en ombyggnad, reparation, flyttning eller allt detta samtidigt. En möjlighet är, att positivet kan ha hämtats från det gamla Drottningholms slott,¹¹³ för vilket kontrakt om en ny, större tvåmanualig orgel tecknades med Frantz Boll 1654.

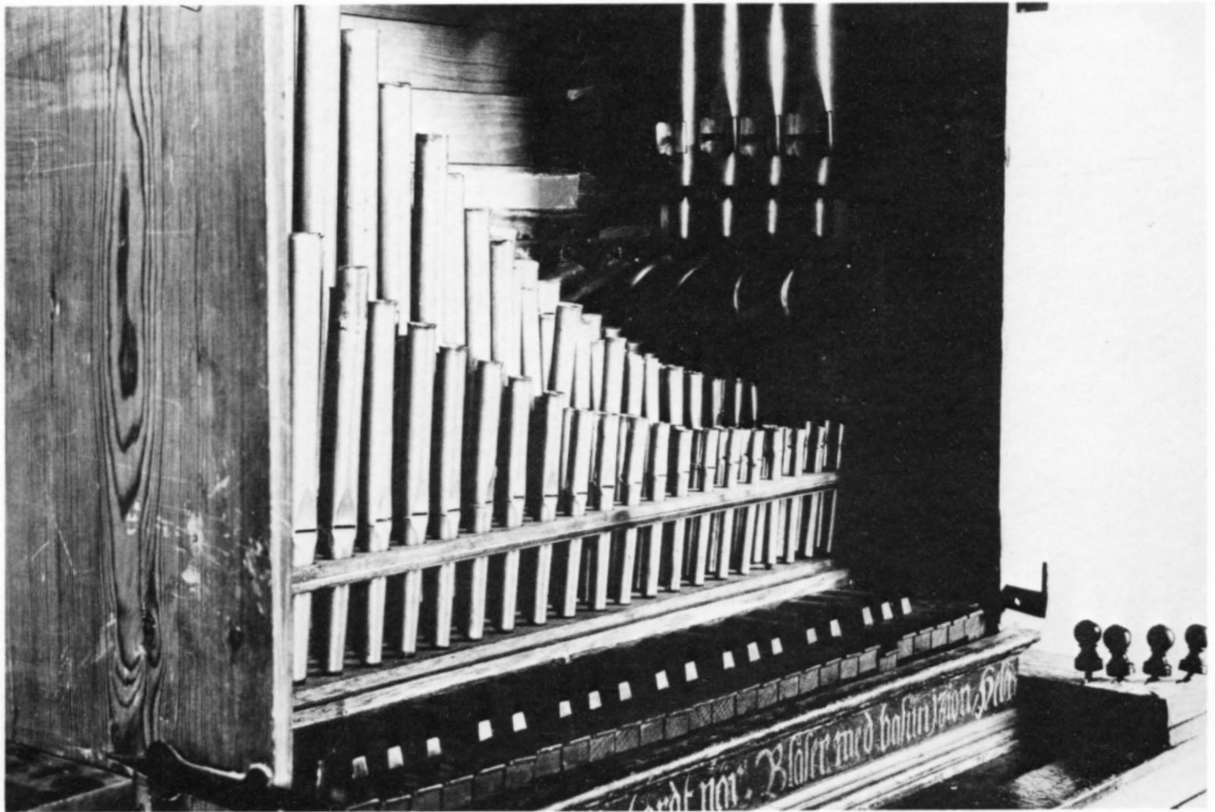

Fig 66. Överdelen med öppnad baksida: man ser 1934 års tangenter och pipor. Av det ursprungliga renässanspositivet syns på denna bild endast sargen under klaviaturen (som flyttats bakåt i samband med den stora ombyggnaden) med psaltartext sannolikt tillkommen samtidigt med 1653 års ommålning av fasaden.

The upper part with the back open, showing the 1934 keys and pipes. All that can be seen of the original Renaissance positive in this picture is the board underneath the manual (which was moved further back during the extensive alterations) with a psalter verse probably added when the case was repainted in 1653.

Renässanspositivet

Enbart de olika dekorationsmålningsskikten vittnar om att positivet måste vara äldre än fasadens årtal 1653. Denna fasadens målning är säkert den senaste och har fått en diskret framtoning, övervägande i mörkbrunt (som även täcker listverkens tidigare förgyllning) med text i ljusare färg på friserna. Genom senare påbyggnad av sidoflyglar samt ett från annat håll härrörande gavelkrön med fem musicerande änglar,¹¹⁴ blev piphusets sidor osynliga ifrån kapellet, liksom också underdelen, och därmed behövde ingen ommålning av dessa delar göras. Här finns således en äldre, mycket elegant dekor med beslagsornamentik, målad med perspektivisk effekt i gråa och bruna färger med viss ådring. Under den-

na dekor finns, åtminstone på piphusets sidor, en ännu äldre dekor, varav ett fält framtagits nederst på piphusets bakifrån sett högra sida¹¹⁵; här saknas djupverkan och färgerna är något grällare – fälten med arabesker i grönt och vitt, friser blå smalt (troligen med text i guld), listverk guld och cinnoberrött.

Detta färgsprakande yttre har haft sin motsvarighet i det ursprungliga orgelpositivets klingande pipverk, som vid undersökningar i flera omgångar sedan 1973 av författaren till dessa rader kunnat fastställas med en rimlig grad av säkerhet genom studium av pipstockar, luftkanaler och märken i piphusets väggar och dylikt. Pipverkets disposition kan rekonstrueras således:

Bas C – c'

*OCTAVA 2' (fr. G i fasad)
 – – –
 *GEDACT 4'
 QUINTA 1 1/2'
 SEDECIMA 1'
 *ZIMBEL II chor
 *REGAL (8')
 *REGAL (4')

Diskant ciss' – c'''

*OCTAVA 2' (till c'' i fasad)
 GEDACT 8' (ev öppen 4')
 *GEDACT 4'
 QUINTA 1 1/2'
 SEDECIMA 1'
 *ZIMBEL II chor
 *REGAL (8')
 *REGAL (4')

Med + betecknas de register om vilka knappast något tvivel kan råda, medan de övriga åtminstone måste ha motsvarats av register av liknande storlek och funktion. Oavsett vilka, har de små registren (här har föreslagits 1 1/2' och 1' som mest sannolika) haft täckta pipor för de lägsta tonerna.

4'-stämmans tre största och 2'-fasadstämmans fyra största pipor har varit anbringade horisontellt överst i piphuset och varit förbundna med väderlådan via dels instämnda luftgångar (täckta med trälistor och pergament) i piphusets insidor, dels metallrör som blivit nödvändiga, sedan orgelbyggaren väl sent kommit på att *dela* registren i bas och diskant: registerslejferna i bas-sidan har kommit att omintetgöra några av de avsedda luftföringarna där de passerar ut genom sidoväggen.

De sju liggande baspiporna kan eventuellt ha varit av trä, men i övrigt framgår klart av pipstockhålens anordning, att alla labialpipor varit metallpipor. Största fasadpipan har varit ett g 1 1/2'. Genom att undersöka vilken riktning resterna av de invändiga luftföringarna i den söndersågade fasadpipstocken tar, kan det fastställas att det rör sig om G i en 2'-stämman, inte t ex C i en kvintstämman 1 1/2'.

Cymbelstämman har varit av typen "Klingende Zimbel", för de båda pipkoren repeterar så många gånger, att piporna högst upp i diskanten är av samma storlek som i basen (max ca 9 mm diameter).

De båda regalstämmorna kan eventuellt ha haft fottalen 16' och 8', men de angivna fottalen 8' och 4' är mera normala för denna typ av instrument, av vilka det i övrigt endast finns mycket få bevarade i olika länder.

Med dessa icke färre än 15 halva register har ett osedvanligt stort antal klangkombinationer varit möjliga – framför allt har organisten kunnat få fram effekten av olika instrument som spelar duett med varandra i höger och vänster hand – en liten "enmansorkester" som både kunde imitera och samspela med dåtidens blåsinstrument och slagverkseffekter i festlig och underhållande musik. Särskilt regalstämmorna kräver emellertid noggrann skötsel och stämning av den som har hand om

instrumentet, och om detta inte längre var möjligt, har man sannolikt uppfattat positivet (som saknade genomgående 8'-labialstämman och därmed bredd och fyllighet) som mindre lämpligt för kyrkligt bruk, vilket givit anledning till den genomgripande ombyggnaden.

Generellt brukar det vara svårt eller omöjligt att fastställa positivs ursprung och ålder. Instrumenten brukar aldrig vara signerade. Från äldre tiders orgelbyggen kan man finna kontrakt med disposition, betalningsverifikationer, avsyningsprotokoll och kanske även senare besiktningsutlåtanden, medan de flesta positiven däremot har köpts och sålts utan dokument och specifikationer. Ständiga förflyttningar och oprecisa inventarieuppgifter har gjort det omöjligt att spåra bevarade positiv dokumentariskt bakåt i tiden. Av samma anledningar måste möjligheterna att kunna klarlägga Venngarnspositivets bakgrund genom arkivhandlingar anses vara ytterst små. Inventarieförteckningar och instrumentmakarrapporter vittnar om ett avsevärt antal positiv på De la Gardies olika slott och gårdar. Det samma synes ha varit fallet hos andra av samtidens stormän. Av kyrkoinventarier och Hülphers¹¹⁶ orgelinventering (1763–1773) framgår, att många av de av adelsmännen införskaffade positiven redan inom någon generation skänkts till närbelägna sockenkyrkor, för att där användas på ett helt annat sätt såsom kyrkorgel – vanligtvis vederbörande kyrkas första orgelinstrument överhuvudtaget – i avvaktan på att en riktig och för ändamålet mera lämplig sådan med tiden kunde anskaffas.¹¹⁷

Skiftande öden, i förening med konstruktionens många ömtåliga smådetaljer, förklarar varför endast en mycket liten del av positiven bevarats till våra dagar. Värdefulla exempel är Skokloster kyrkas tvåmanualiga positiv (8 1/2 stämmor) byggt 1667 av Jochim Richborn, Hamburg, för Carl Gustaf Wrangel, och den s k "Bjurersorgeln" i Skaraborgs länsmuseum, byggd av Nicolaus Manderscheidt i Nürnberg på 1640-talet och i början på 1650-talet ägd av Per Brahe på Wisingsborgs slott. Av okänt ursprung är de troligen jämnåriga positiven i Krageholms slottskapell och i Murbergsmuseets kyrka i Härnösand. Med det i Musikmuseet magasinerade positivet från Rådmansö (ofullständigt) är listan över de ännu existerande i stort sett uppräknad (om man bortser från återanvända beståndsdelar som kan finnas i små 1700-talsorglar). Detta kan jämföras med att enbart M G De la Gardie synes ha ägt minst fem stycken. (Det förmodade fordom rika beståndet av positiv i Sverige utgjordes troligen i stor utsträckning av importerade instrument, vilket också anses ha varit fallet i England under 1600-talet.)

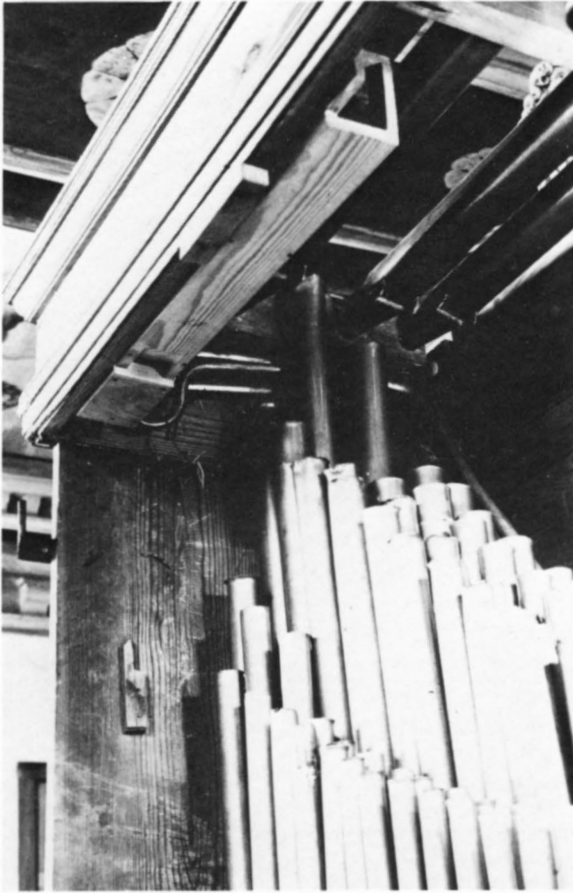
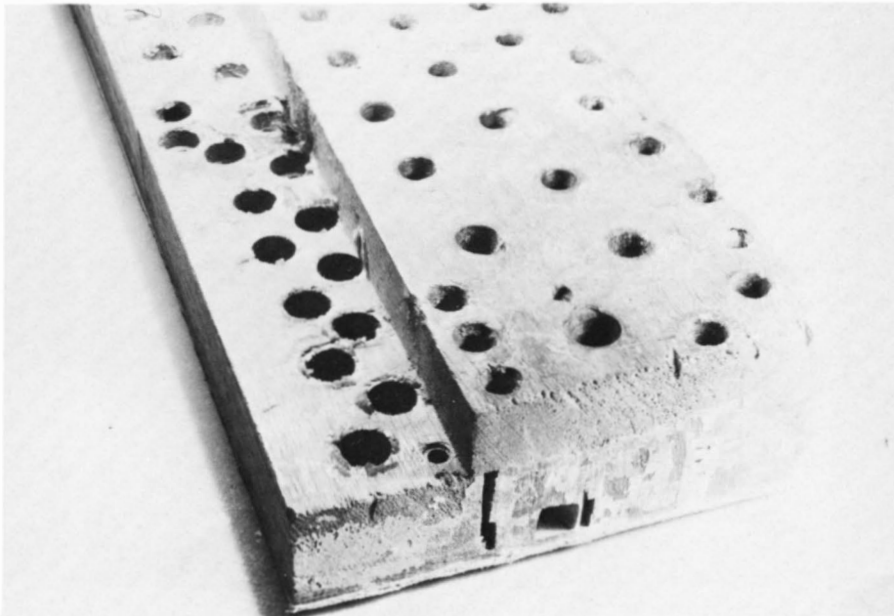

Fig 67. En blick uppåt i piphusets bas-sida, där horisontellt upphängda pipor syns. Även i det ursprungliga renässanspositivet hade sju större pipor anbringats på ett liknande sätt.

View from below into the bass-side of the organ case, showing horizontally mounted pipes. Seven larger pipes have been similarly accommodated in the original Renaissance positive.

Fig 68. Basändan av pipstocken för labialstämmorna. Nederst i bilden syns öppningar som ursprungligen anslutits till vindförlingar i piphusets insida. Övan till höger syns den senare påsaddlingen med hål för färre och större pipor (cirkelritsar anger pipdiametrarna). Partiet nederst till vänster – där ursprungligen Gedact 4'-piporna från F har stått – har fått ett nyare trästycke inlagt med hål i annan ordning för anslutning av konduktor.

The bass end of the upper board for the flue stops. Near the bottom of the side are seen openings which were formerly connected with corresponding wind grooves chiselled out in the inner surface of the side wall of the case. Top right: a board later glued on, having bores intended for fewer and larger pipes than originally (diameters represented by scratched circles). The portion at bottom left (formerly accommodating the stopped 4'-pipes from bottom F upwards) were completely replaced by new wood filled in during the thorough rebuild, the bores being rearranged for conveying tubes instead of pipes.

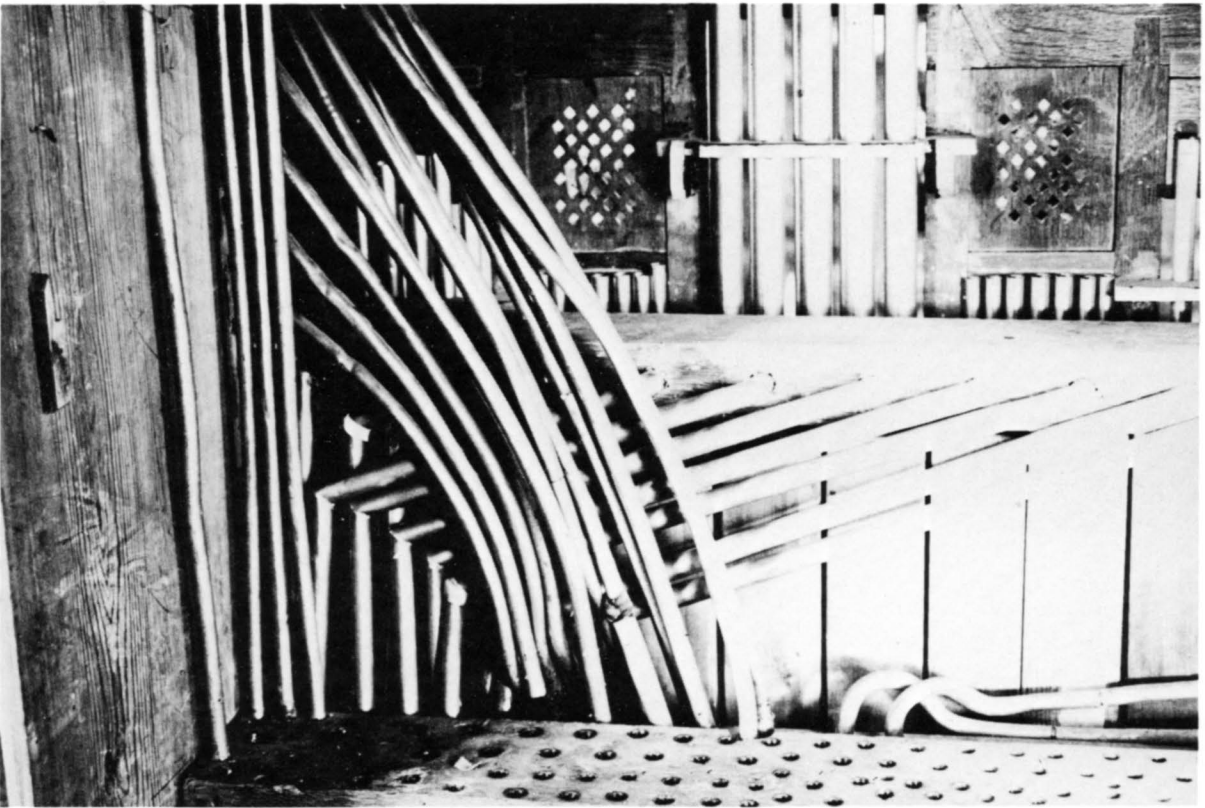

Fig 69. En blick in i piphuset, sedan de mindre, direkt på väderlådan placerade piporna tagits ur. Nederst i förgrunden labialpipstocken med metallrör (konduktorer) som leder luften till de större piporna. Längst bort ses orgelfasadens baksida med de 1934 rekonstruerade fasadpiporna, vilka redan vid den genomgripande ombyggnaden blivit blinda, sedan piphuset utvidgats, väderlådan skjutits bakåt och de stora träpiporna (i mitten och till höger i bilden) anbringats hängande mellan väderlådan och den avskurna fasaden. (Foto M Kjersgaard i samband med demontering 1980).

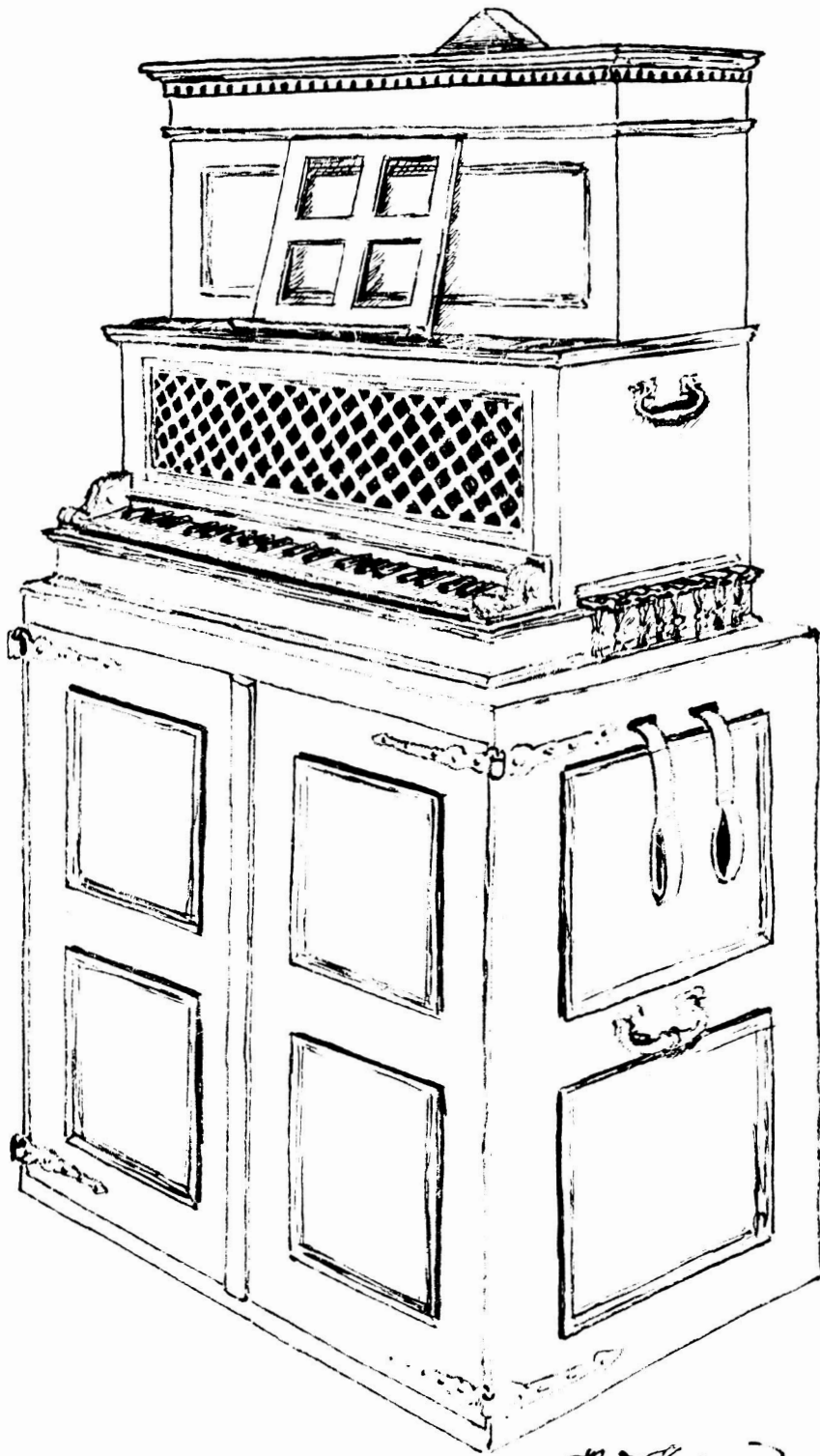
View into the casework, the smaller pipes having been removed from the upper boards of the windchest. At bottom is seen the upper board for the flue stops with metal tubes conveying the wind to the bass pipes. In the background are seen the front pipes, reconstructed in 1934, which had already been reduced to dummies through an thorough rebuilding, in the course of which the windchest was moved backwards, the large wooden pipes (centre and right) were suspended between the chest and the disconnected organ front. (Photo M K during dismantling in 1980).

Fig 70. Nästföljande uppslag. Rekonstruktionskisser av orgelpositivet, snett bakifrån och orgelfasaden. Mads Kjersgaard 1973.

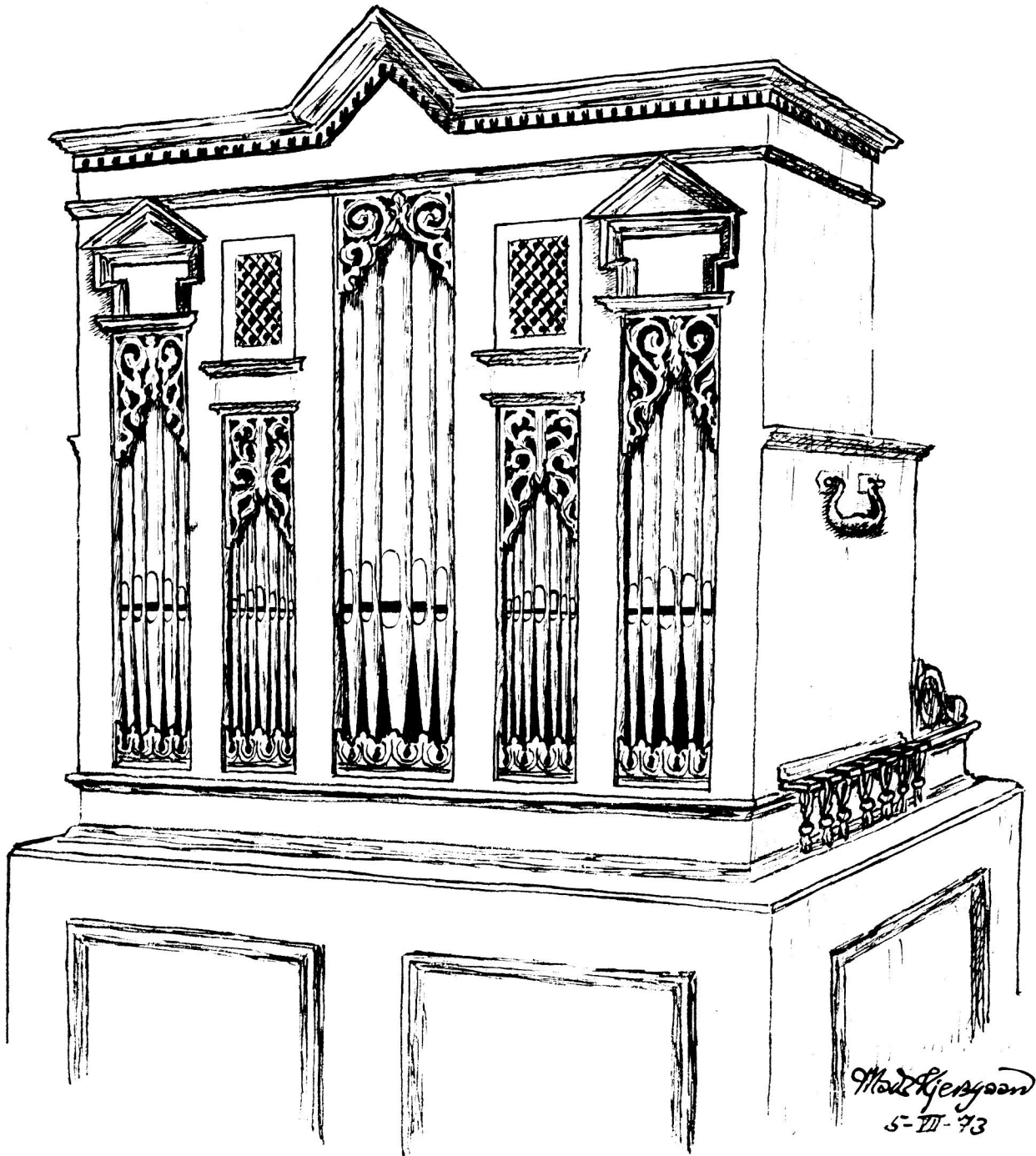
Tentative drawing representing the front and upper part of the positive organ as it may originally have appeared, p 72–73.

Fig 71, s 74. Sektion av övre delen av renässanspositivet (rekonstruktion). Ej bevarade eller osäkra delar har markerats med punkterade linjer (utom piporna, av vilka ingen enda finns bevarad).

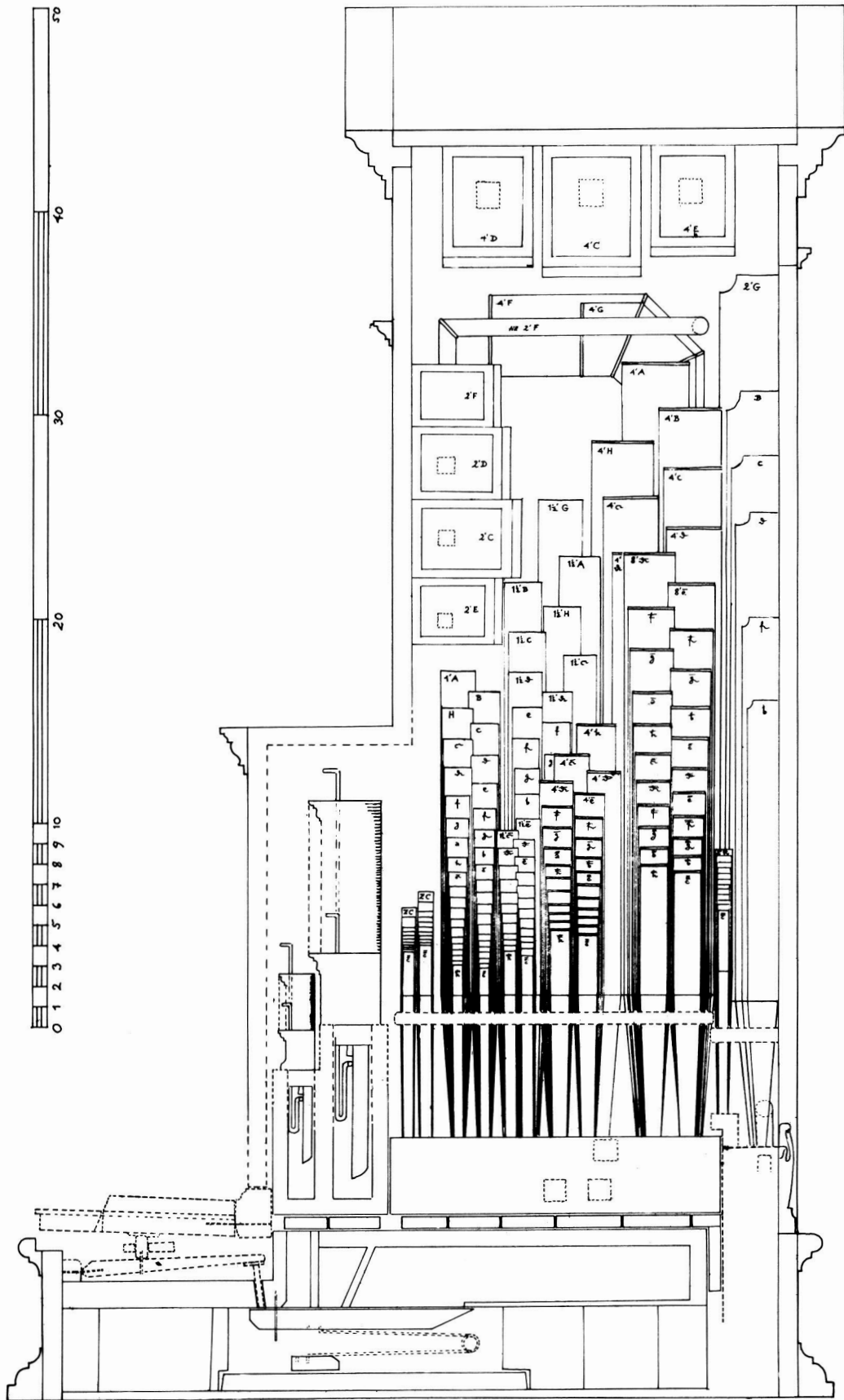
Cross-section of the upper part of the Renaissance positive (reconstruction). Parts now missing or otherwise obscure are represented by dotted lines, except the pipes, all of which are of course conjectural, p 74.

M. H. H. H. H.
5-11-70

Maat Geyssens
5-III-73

Venngarns orgelpositiv i internationell belysning

Kyrkoorglar har genom nästan alla epoker varit präglade av regionala stildrag både avseende den yttre formgivningen och den musikaliska dispositionen. Annorlunda förhåller det sig med orgelpositiven, som visserligen uppträder i en mängd olika byggnadsformer men där man även kan finna helt likartade typer i vitt skilda kulturlandskap. Detta är en försvårande faktor när det gäller att försöka ursprungsbestämma Venngarns orgelpositiv.

Klaviaturomfånget kan i viss mån utgöra ett kriterium för datering. I detta fall rör det sig om ett av de mest brukliga omfången: C – med ”kort” basoktav – c” = 45 toner. Detta har i enstaka fall förekommit upp till mitten av 1800-talet men tillhör huvudsakligen 1600-talet; däremot kan det knappast betyda att instrumentet kan vara äldre än 1580-talet – motsvarande orgelpositiv eller regalinstrument daterade tidigare under 1500-talet har i regel endast 41 eller 38 toner, således det delvis jämförbara positivet på slottet *Churburg* (Sydtyrol) med 41 toner och 7 register, byggt 1559 av Michael Strobel. Ett tidigt exempel på 45 toner är ett lådformat positiv från slottet *Ambros* (Österrike), nu i Kunsthistorisches Museum, Wien, som är omnämnt första gången 1596, men kan härröra från 1580-talet; övriga tillsynes tidiga instrument med 45 toners omfång är osäkert daterade.

Bälglaceringen är vid de flesta jämförbara, tidiga positiv annorlunda: både instrumentet och bälgarna vanligtvis avsedda att anbringas i samma höjd på ett bord, så t ex positivet på *Escorial* (Spanien), 38 toner, c:a 6 register, byggt c:a 1580–89. En anordning helt motsvarande Venngarns-positivets finner man beskriven så tidigt som 1547 i bouppteckningen efter konung Henry VIII av England: ”. . . standinge uppon a foote of wain-scott painted in Rabeske woork where in liethe the Bel-lows” (instrumentet ”står på ett underrede av fint ekvirke, målat med arabesker, i vilket bälgarna ligger”); kungen ägde åtskilliga positiv och regalinstrument som kan antas ha påmint om Venngarns, men från denna tid finns inga bevarade som medger närmare jämförelser.

Bas/Diskant-delningen av samtliga register är en detalj som utmärker Venngarns positiv framför flertalet jämförbara instrument. Delningspunkten just mellan c’ och ciss’ kom att bli klassisk i Spanien, Portugal och i viss mån Frankrike. Den tidigaste kända komposition för delade register är skriven av Francisco de Peraza (1564–1598), och 1626 utkom en lärobok med en samling orgelstycken av Francisco Correa de Arauxo, där denna spelmöjlighet odlas. I övrigt finns inga tecken på

att Venngarnspositivet skulle kunna ha iberiskt ursprung. I den mån det finns delade register i instrument från annat håll, ligger delningspunkten annorlunda – t ex från den habsburgska monarkin eller Schweiz vid d’ / diss’ eller diss’ / e’ eller e’ / f’ – vilket inte på samma sätt motsvaras av någon skriven repertoar.

Orgelfasad med arkitektonisk utformning och klingande fasadpipor är mycket sällsynt i samband med tidiga, transportabla orgelpositiv av detta slag. Utformningen kan vara som ett kabinettskåp eller en utsmyckad koffert; vanligtvis är pipverket omgivet av ett hölje med snidad, genombruten ornamentik där öppningarna släpper ut klangen. De större och senare 1600- och 1700-talspositiven har oftare pipfasader men av annorlunda slag än större orgelverk. I Historisches Museum i *Basel* finns ett litet 1500-talspositiv (38 toner, 4 register) vilket i likhet med Venngarnspositivet tillhör de ytterst få som har en klingande pipfasad, där man klart ser att det rör sig om en miniatyr efter förebild av en stor orgel.

Detta kan möjligen utgöra en utgångspunkt för ursprungsbestämning av detta positiv. Emellertid har det ofta visat sig, att konstnärer och instrumentbyggare som utformat orgelfasader inte alltid bemödat sig om att använda de mest samtida förlagorna och mönsterböckerna; att försöka datera en orgelfasad utifrån en konsthistorisk bedömning kan således medföra en felmarginal på 50 till 100 år.

Att Venngarnspositivets målade dekor blev inaktuell icke mindre än två gånger före målningsskiktet från 1653 är åtminstone ett klart tecken på att det måste vara byggt åtskilligt tidigare.

Som exempel på bevarade orgelfasader från omkring 1600 som uppvisar påtagliga stilistiska likheter med Venngarnspositivets utformning må nämnas *Plate* (Niedersachsen), *Pomssen* och *Lippersdorf* (Sachsen, DDR); den förstnämnda orgelfasaden har ett målat årtal 1609 men kan vara något äldre (pipfältornamenten och andra detaljer anses ha undergått senare ändringar). Förutom dessa likheter gör även Venngarnspositivets musikaliska egenskaper att det tills vidare är rimligt att anta att dess ursprung skall sökas i mellersta Tyskland, omkring eller strax före år 1600.

Trots förlusten av det ursprungliga pipverket och de historiska oklarheterna omkring instrumentet, utgör Venngarns orgelpositiv en värdefull enhet i det internationella beståndet av bevarade instrument. Ur musikalkeologisk synvinkel är det berikande för kannedomen om de tidiga positivens spelmöjligheter, tack vare att dess ursprungligen exklusiva beskaffenhet kan fastställas med god säkerhet.

Målnings- och skulpturutsmyckning

Tillsammans fyrtioåtta emblemmålningar, de flesta med tillhörande inskrifter, smyckar kapellets träinredning. Emblemerna är av flera slag. Som förlaga till målningarna på bänkdörrarna har använts en serie stick med titeln "Cor Iesu amanti sacrum". De var ursprungligen ritade av flamländaren Antoon Wierix omkring 1600, kopierades i kopparstick och avbildades i motreformationens uppbyggelseskrifter.¹¹⁸

Målningarna på bänkskärmar, predikstol, läktarbarriärer samt dörrar på greveläktaren har en något annan karaktär. Samtliga fönsternischer har varit försedda med muralmålningar, en del nu utplånade. Kassettaket fält har enkla figurmålningar. Formen är anspråkslös. Det är innehållet, som är det väsentliga. Inskrifterna med bibelhänvisningar, som förtydligar innehållet, är lika viktiga som målningarna. Denna ålderdomliga typ av utsmyckning rör sig på gränsen mellan litteratur och bildkonst. Emblemmålningarna anknyter till en äldre tradition från 1500-talet och 1600-talets början.

En förpietistiskt färgad kristendom spred sig bland adeln och det bildade skiktet redan under 1600-talet och fick på 1700-talet på allvar fäste i landet. Johann Arndts skrifter utgavs vid 1600-talets mitt på svenska i flera upplagor. Bön och meditation hörde till hans viktigaste utgångspunkter. Maria Euphrosyne De la Gardie gav själv ut en bok med böner och betraktelser (1681).¹¹⁹ Avskrifter av psalmer m m på tyska är även bevarade och avskriften synes ha tillkommit i samband med grevens död. De har av allt att döma tillkommit på Venngarn och ger tillsammans en bakgrund till kapellets målningsutsmyckning.

Kapellets träinredning har en rik skulpturutsmyckning. Ett fyrtiotal änglahuvuden, alla med olika utformning, smyckar konsoler och listverk (fig 72). Fruktnippen och fruktgirlander ingår i utsmyckningen (fig 73). Större allegoriska figurer smyckar altarpuppans och predikstol och en skulpterad änglakonsert orgelfasaden. Tillsammans gör målnings- och skulpturutsmyckningen i det lilla kapellet ett överväldigande intryck. Den är överrik på färg, form och inskrifter, som förtydligar innehållet.

Analys av bildenhållet

Bilder och bildspråk på Venngarn har som nämnts ingående tolkats av Allan Ellenius.¹²⁰ Huvudmotivet för bänkdörrarnas målningar är hjärtats historia. Pietismens reaktion mot fromhetslivets förtorkning under den lutherska ortodoxien möter oss i några av dörrarnas motiv: Jesusbarnet knacker på hjärtats dörr och sopar sedan rent i hjärtats rum. I nästa scen sitter barnet framför en bok med inskriften: KOMMER HITT BARN, HÖRER MIGH. Scenen därpå erinrar om Kristi försoningsdöd på korset.

Motivet, hjärtats historia, blev framför allt under 1700-talet ett uttryck för pietismens innerliga fromhet. På motsvarande sätt tolkas hjärtats historia i Läckö slottskyrka. Greveslottets kyrka, delvis avsedd för representation, hade en mera avancerad utsmyckning och inskrifter, avfattade på latin.¹²¹ Huvudmotivet är det samma men framställs på Venngarn med en naivistisk glädje. De förlorade slottskyrkorna på Jakobsdal, Höjentorp och Ekholmen hade enligt handlingarna likartad utsmyckning likaså Karlbergs delvis förändrade kapellinteriör.

På bänkskärmar förekommer även andra motiv. Livsvandringen återges i två framställningar från livets olika skeden. Barn med ankare, vilket övre del är omvandlad till ett krucifix, anknyter till den lutherska försoningsdöden, som öppnar livets möjligheter (fig 44). En åldrig man med lagerkrönt kranium ger uttryck åt förgängelsestanken. Blandningen av förpietism och lutherska ortodoxi är märkbar i kyrkorummet. Pietismens inställning att Gud är idel kärlek och inte kräver någon försoning präglar en serie målningar på bänkskärmen under orgelläktaren.

Livssegelns framställs på greveläktarens barriär.¹²² Den skeppsbrutne räddas genom gudomligt ingripande. På två andra framställningar har oron stillnat. En kvinna med furstinnans drag sitter vid en rofylld strand, där skepp seglar in. Bönens rosenkrans med vidhängande smycke sänks i den andra målningen ned till jorden.

Orgelläktarens barriär har mera komplicerade framställningar. Förgängelsemotivet upptas i målningen med

Fig 72. Ett fyrtiotal änglahuvuden med olika utformning smyckar konsoler och listverk. Foto 1987.

Brackets and mouldings are decorated with forty or more angel heads, variously depicted.

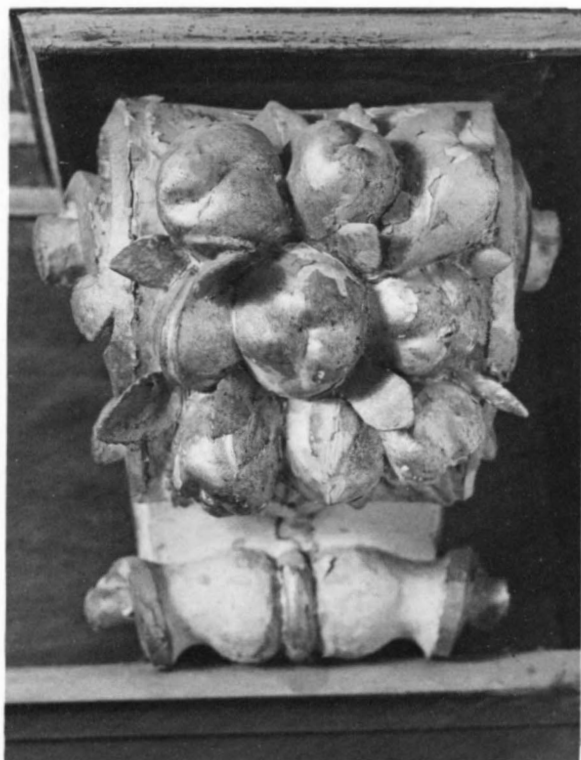

Fig 73. Änglahuvuden på predikstolen. Nedan. Fruktknippen och girlander ingår i skulpturutsmäckningen.

Foto 1987.

Angel heads on the pulpit. Clusters of fruit and garlands are included in the decorative carvings.

bisvärmen (fig 60). Psaltaren talar om Guds ord som honung. Genom kärleken till Kristus mildras plågorna och döden mister sin udd. Bildgåtan väckte olika associationer, som skulle tolkas av betraktaren. Barriärens mittmålning (fig 59) framställer livsvägens slutmål det himmelska Jerusalem.¹²³

Till målningsutsmyckningen i kapellet hör änglakonserteren i fönsternischer bakom orgelläktaren. I södra väggens fönsternischer fanns ursprungligen målningar av de fyra evangelisterna, nu endast en svagt framträdande. Kassetaket har enkla målningar med putti, bärande Kristi pinoredskap. Korsfästelsescenen ingår inte i målningsutsmyckningen. Att man ville ha denna scen återgiven i kapellet framgår emellertid av att altarpupp-satsens överstycke redan från början utbyttes mot ett krucifix. Då detta borttogs på 1680-talet, ersattes det av ett krucifix på altarbordet. Änglafigurerna med kors och ättikssvamp, flankerande altarpupp-satsen, anknyter till samma motiv. På predikstolstaket står tre allegoriska figurer – Tron, Hoppet och Kärleken. Gårdsfasadens träbalustrader hade stora träskulpturer med samma motiv. Symboliken vandrade över till profanmiljön. Emblem-målningar, av formatet att döma tidigare tillhörande en panel, är uppsatta i trapphuset. I det försvunna lusthusets tak svävade en stor förgylld ängel med en rosenkrans i handen. Tak och väggar hade enligt inventarierna målade festoner och inskrifter, avfattade på latin.

INVENTARIER

Nummertavla

Nummertavla, rektangulär, enkel i ljusbrun och förgylld träram. På svarvad ståndare i hörnet på södra korbänken. Höjd 45, bredd 40 cm.

Dopredskap

Dopbord av snidat och förgyllt trä (fig 74). Rund fot med bladornament. Skaftet är rikt utformat med fruktknippen och bladornament. Höjd 93 cm. Placerat med tapp i golvet framför altarskranket. En ”förgyllt Giridon” upptas i 1688 års inventarium som dopfund. I 1685 års inventarium redovisas bland föremålen i grevens matsal en förgylld guiridon, maken till kapellets. Dopbordet var troligen arrangerat för dopet av De la Gardies dotterson (se ovan slottskapellets funktion).

Dopfat av koppar (fig 75). På brättet vallmorankor i drivet arbete. I botten punsad inskrift inom rundel: ”Den ther / Troor och Blifwer Döpt han / skall warda / saligh. Marc: / 6 Cap 16”. Diameter 59 cm. 1680-talet.

Ljusredskap

Ljuskronor, två av malm, vardera med åtta armar i en krans: -1. Profilerad mittstam, krönt av dubbelörn och nedtill avslutad av stor kula. S-formade ljusarmar, runda droppskålar. Höjd ca 100 cm. Framför altaret. -2. Profilerad mittstam, krönt av dubbelörn och nedtill avslutad av stor kula. S-formade ljusarmar, runda droppskålar. Höjd ca 100 cm. Framför orgelläktaren. Båda upptas i 1678 års inventarium.

Två ljusplåtar av förgylld driven bleckplåt med ornament i form av krönt hjälm och akantusblad (fig 76). För ett ljus. I mitten förgylld inskrift på svart platta: -1. ”Titt Ord / ähr Mi/na Fötters / Lyckta”. -2. ”Och Ett / Ljus På / Minom / Wägom”. Höjd 50 cm. På väggen bakom predikstolen. Upptas i 1678 års inventarium.

Fig 74. Dopbord av snidat och förgyllt trä. Dop skedde inte från början i kapellet. Först 1685 överflyttades ett profant föremål (guiridon) från ett gemak och användes som dopbord. Foto 1987.

Baptismal table of carved, gilded wood.

Ljusstakar: 1. Av försilvrad mässing i drivet arbete, ett par för ett ljus (fig 77). Vridet skaft med skaftring, buktig fot med blomornament. Höjd 39 cm. På altaret. Upptas i 1678 års inventarium. -2. Av försilvrad mässing, ett par för ett ljus (fig 78). Blad- och blomornament och geometriskt genombrutet mönster i drivet, punsat och ciselerat arbete. På kulfötter. Höjd 54 cm. På altaret. Anges som nytillkomna i 1685 års inventa-

Fig 75. Dopfat av koppar, 1680-talet. Foto 1987.
Copper font inlay, 1680s.

rium. -3. Av snidat trä. I form av en utsträckt hand. Längd 19 cm. På greveläktaren. – Av snidat och målat trä med runda droppskålar av bleck, åtta på bänkarna, tre på greveläktaren. Nio träljustakar, blåmålade med bleckplåtar, upptas i 1688 års inventarium.

Textilier

Antependium av blågrön satäng (fig 79). På mitten vapen för ätterna De la Gardie och Pfalz-Zweibrücken i applikationsbroderi i silver, grönt, brunt och guld. Mellan vapnen dubbla lodräta band av silverspets. Nedtill bred, gul silkesfrans. Längd 134, bredd 78 cm. Antependiet upptas tidigast i 1678 års inventarium, då bottenytiget utgjordes av blått atlassiden; nedtill var det kantat av guldspetsar. Antependiet har konserverats flera gånger, bl a 1916. År 1964 monterades broderierna och spetsarna på nytt bottenytiget av Pietas (ATA).

Mässhake av blommönstrad guld- och silverbrokad med broderat kors på fram- och bakstycket. Mässhaken upptas tidigast i 1688 års inventarium och har troligen anskaffats i samband med greveparets begravningar.

Stolor: -1. Av grön sidendamast. -2. Av vitt ylle. -3. Av violett ylle.

Av textilier, nu ej i bruk, förvaras i prästkammarens textilskåp två längder av blågrå plysch med silkesfransar. Mått: respektive 185 x 57, 259 x 55 cm. De kan i 1685 och 1688 års inventarier identifieras som bänkkäddsel. Bokpallen framför greveläktarens bänkar var 1688 klädd med blå plysch med silkesfransar. Två av kapellets bänkar, klädda med blått kläde, hade bänktäckan av blå plysch.

Under Magnus Gabriel De la Gardies tid utgjorde praktfulla textilier en viktig del av kapellets utsmyckning. 1678 års inventarium upptar ett flertal textilier. Väggarna bakom bänkarna på greveläktaren var klädda med blått, blommönstrat atlassiden "högt ifrån taaket, och öfwer bäncken". Bokpallen framför bänkarna hade

Fig. 76. Lampett, 2 st, på ömse sidor om predikstolen. Inskrifterna "Titt Ord ähr Mina Fötters Lyckta" och "Och Ett lius På Minom Wägom" gör dem delaktiga i kapellets symbolspråk. Foto 1987.

Sconces on both sides of the pulpit.

Fig 77–78. Ljusstakar av försilvrad mässing, 1660–80-talet. Foto 1987.

Silver-plated brass candlesticks, 1660s–1680s.

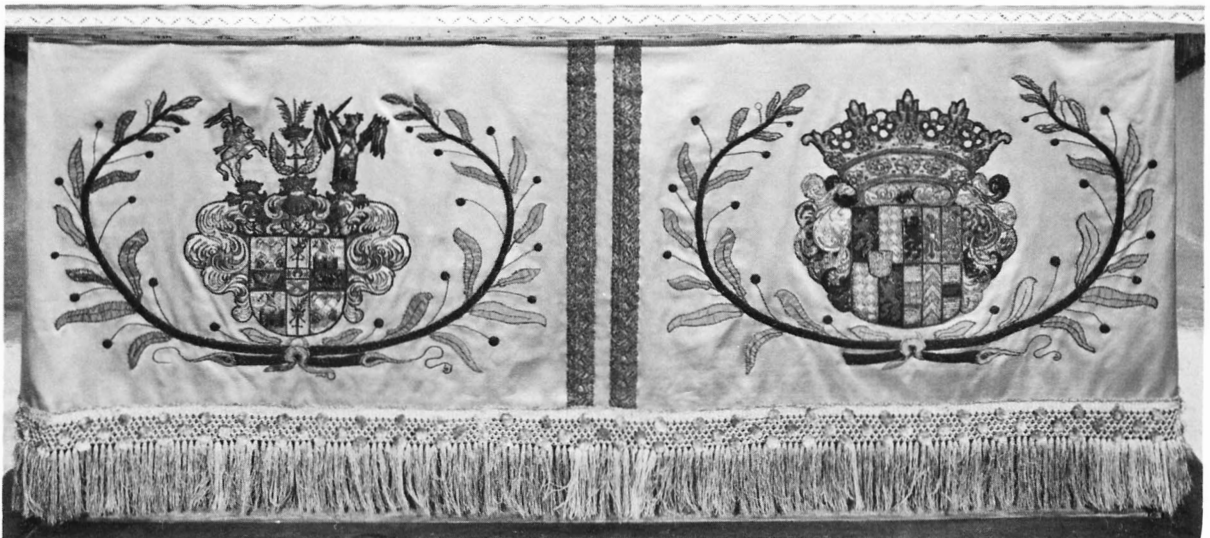
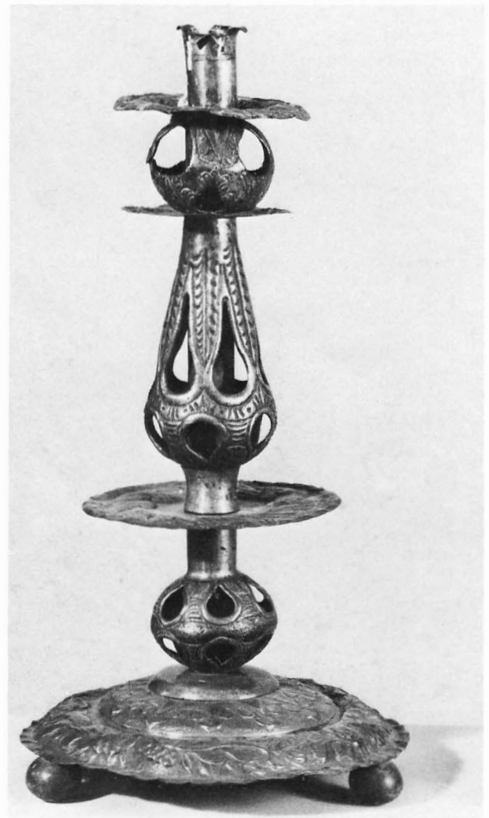
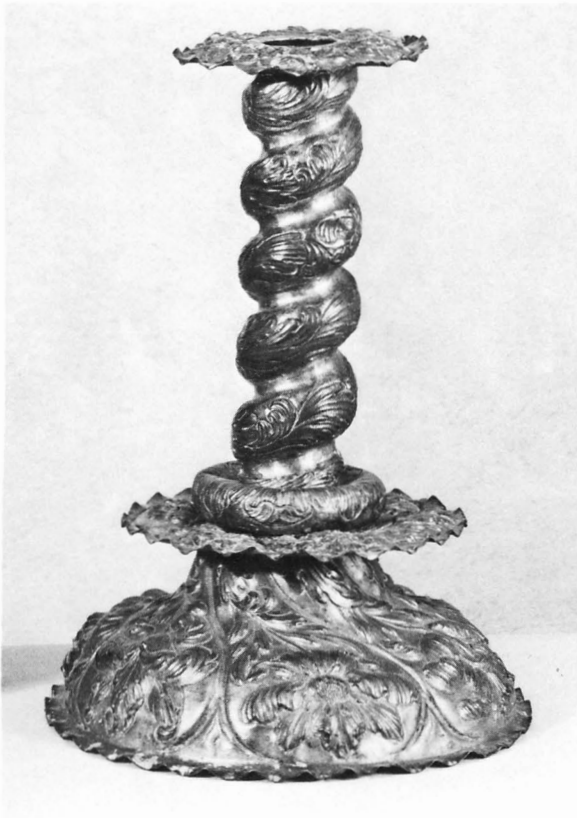

Fig 79. Antependium med greveparets vapen i applikationsbroderi, upptas i 1678 års inv. Foto 1987

Antependium with the arms of the Count and the Princess in appliqué work.

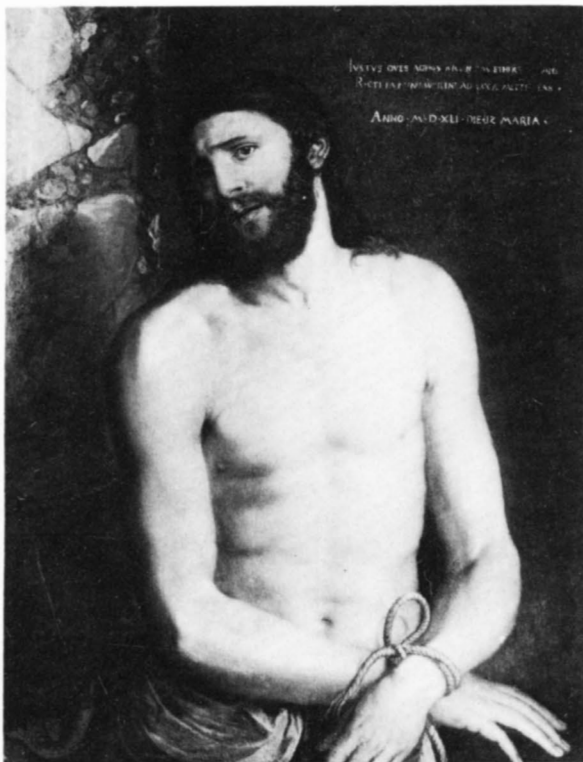

Fig 80. Målning av den fängslade Kristus, i inskrift daterad 1541. Tidigare placerad som överstycke till altaruppsatsen. Foto Alfred Nilsson 1937. ATA.

Christ captive, dated 1541 in the inscription.

blått atlassiden, dekorerat med guldspetsar. Ett "hyende" av blått, blommönstrat atlassiden med guldspetsar låg runt omkring, på altaret". I inventariet upptas även, som nämnts, antependiet av blått atlassiden. Till altarklädseln hörde ett kläde av kammarduk, 1 aln brett och 5 3/4 alnar långt, med guldspetsar och "medh hwijt flor i gull stickat". En våd Livlandslärfåg låg ovanpå altaret. Knäpallen framför altaret samt två av bänkarna var klädda med blått kläde.

Inventariet 1688, upprättat efter grevparets död, upptar svart sammetsklädsel kring altaret och predikstolen och ett litet svart sammetshyende med fransar omkring. Här redovisas även ett antependium av rött atlassiden, dekorerat med grevparets vapen.

Oljemålningar

Kapellet har åtta oljemålningar på duk, nr 1 daterad 1541. Nr 2–4 upptas i 1678 års inventarium. Nr 5–8 samt målningen i altaruppsatsens mittparti har överförts från Makalös, där de tillhörde utsmyckningen i grevens

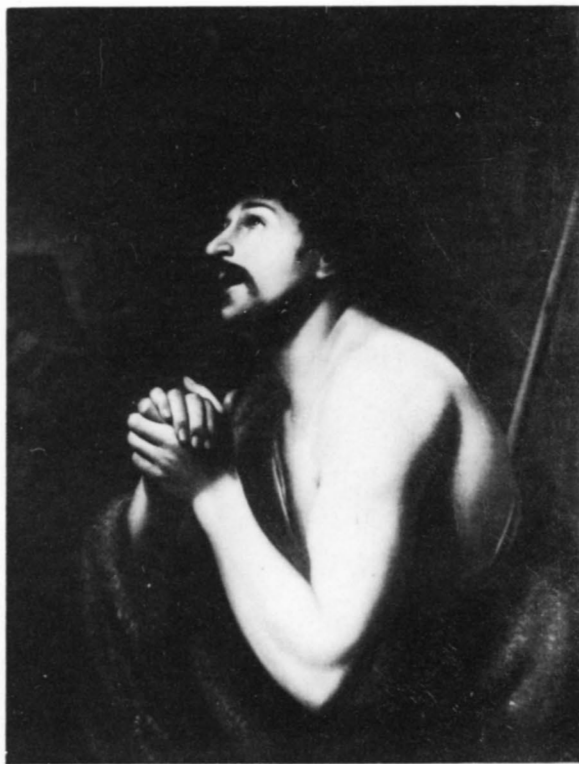

Fig 81. Johannes döparen, upptas i 1678 års inv.

St John the Baptist, mentioned in the 1678 inventory.

kabinett. Ett inventarium från 1650-talet upptar de fem målningarna som verk av nürnbergkonstnären Bartholomäus Wittig.¹²⁴ Målarens signatur iaktogs på baksidan av duken på de tre första målningarna, då samtliga målningar vid 1930-talsrestaureringen konserverades av konservator Alfred Nilsson. Wittig föddes omkring 1610 i Schlesien och avled 1684 i Nürnberg. Han slog sig som mogen konstnär ned i Nürnberg, där han målade historiska framställningar och genrebilder, särskilt i ljusdunkelmåleri. En stor tavla framställer festligheterna vid Westfaliska freden i Nürnberg 1648. Då Magnus Gabriel De la Gardie 1649 var i staden för att bevista fredsexekutionskongressen efter fredsslutet, synes han enligt räkenskaperna ha inköpt altaruppsatsens mittmålning direkt av konstnären.¹²⁵

Målningarna har följande framställningar: -1. Kristus i halvfigur, fängslad med sammanbundna händer (fig 80). Inskrift ovan t h, delvis fragmentarisk: IUSTVS OVES ANNI M. D. XLI. DIEVS MARIA. ANNO M. D. XLI. DIEVS MARIA. I skulpterad och förgylld ram. Höjd ca 100, bredd ca 80 cm. På

Fig 82. Kvinnligt helgon, oljemålning 1600-talets mitt. Foto Alfred Nilsson 1937. ATA.

Female saint.

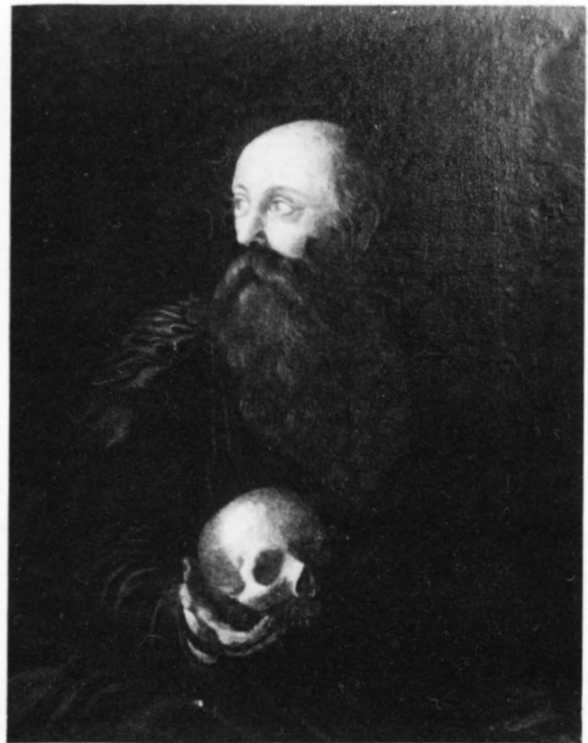

Fig. 83. Man (Hieronymus eller Ambrosius) med döds-skalle. 1600-talets mitt. Foto Alfred Nilsson 1937. ATA.

Man (Jerome or Ambrose) holding a skull, mid-17th century.

Fig 84. Lazari återuppväckelse. Målad av Bartholomäus Wittig, 1600-talets mitt. Foto Alfred Nilsson 1937. ATA.

*The raising of Lazarus.
Painted by Bartholomäus Wittig, mid-17th century.*

väggen t h om altaret. Målningen från mitten av 1680-talet fram till 1930-talsrestaureringen placerad ovanpå altaruppsatsen i stället för det tillhörande överstycket (se ovan). -2. Johannes döparen i halvfigur (fig 81). Höjd ca 90, bredd ca 70 cm. I kapellets sydöstra hörn. En liknande målning tillhör Ödeby kyrka invid De la Gardies egendom Käggleholm, nu ruin (SvK vol 129, fig 656). -3. Helgonfigur i halvfigur. Iförd nunnedräkt, spjut i bröstet (fig 82). Höjd ca 100, bredd ca 80 cm. I kapellets nordöstra hörn. -4. Åldrig man i halvfigur, med döds-skalle i handen. (Hieronymus eller Ambrosius, fig 83). Höjd 101, bredd 87 cm. I kapellets nordöstra hörn. -5. Herdarnas syn. Ängel i ljussken uppenbarar sig för herdarna. Höjd 117, bredd 96 cm. På greveläktaren. -6. Filippus döper den etiopiske hovmannen. Höjd 122, bredd 137 cm. På greveläktaren. -7. Jesu liknelse om den yttersta domen. Inskrift: MATTHEUS AM 25 CAP. Höjd 107, bredd 123 cm. På orgelläktaren. -8. Lazari återuppväckelse (fig 84). På orgelläktaren. Höjd ca 100, bredd ca 120 cm.

I kapellet hängde 1688 även grevens och furstinnans porträtt förutom ovannämnda åtta målningar (inv).

Övriga inventarier

En tysk bibel 1641 förvaras i en monter i prästkammarren. 1678 års inventarium upptar en stor bibel med silverbeslag.

Bland nytillkomna inventarier nämns 1685 två länstolar och fyra andra stolar, klädda med blå plysch och smala guldgaloner. Nu ej i kapellet.

Enligt 1924 års inventarium fanns tidigare vapensköldar på greveläktaren.

Klockor och klocktorn

Ett transformator torn från 1900-talets början på en höjd öster om slottet nyttjas sedan 1961 som klocktorn (fig 85). Förändringen till klockstapel utfördes enligt ritningar av K E Hjalmarsson.¹²⁶ Tornet har hög sockel av granit, gulputsade murar samt en huv, klädd med svart målad plåt samt försedd med ljudöppningar. Tornet hade från början fått en utformning som anslöt sig till miljön.

I klocktornet hänger en klocka, gjuten 1961 av Gösta Bergholtz i Sigtuna. Medel till klockan insamlades av Venngarns syförening. Klockan har följande inskrift: "Att ringa helgsmål och frid över Venngarns bygd, och kalla gammal och ung till lovsång och bön, därtill är Du given av Venngarns sykrets och gjuten av Gösta Bergholtz".

Fig 85. Klocktorn på en höjd öster om slottet. Ursprungligen transformator torn från 1900-talets början. Foto 1987.

The belfry, on a hill east of the castle. Built in the early 20th century as a transformer tower.

I slottets mittorn upphängdes två klockor på 1660-talet. Enligt 1688 års inventarium hade tornet ett urverk samt en större och en mindre klocka. Tornet hade spira med glob och flöjel. Ett memorial 1665 upptar olja till "lamphusen" uppe i tornet.

År 1743 medgav Fredrik I att den ena av klockorna i tornet nedtogs och skänktes till Mariakyrkan i Sigtuna.¹²⁷ Klockan, benämnd "Prestklockan", omgöts 1751 av Gert Meyer i Stockholm och har nu följande inskrift: "Jag har vid Wenngarn mig länge låtit höra Många år har jag dock inte haft att föra Därför den store Kung, Kung Fridric mig bortgivit till Sigtuna där jag i ljudet sämre blivit. Nu har jag fått en ny och mera tjänlig styrka, som bådär alla fram att Himlens Herre dyrka."¹²⁸

Noter

1. RA, E 1724, De la Gardieska saml, godshandl Venngarn, inv 1678. – Det inventarium, som upprättades 1688 efter greveparets död då slottet tillfallit kronan, ger en detaljerad bild av anläggningen vid denna tid. Här upptas pomeranshus och lusthus, ladugård, ox- och fähus, stall, svarvarstuga, snickarstuga, snickarverkstad, smedja, krog, badstuga, bryggghus, slakthus, väderkvarn och valskvarn. I ”Rööda Träbyggningen” fanns bl a ”Måhlare Sahlen” (ULA, Uppsala länsstyrelses arkiv, Kungsgårdar, vol (30) 1306, Venngarn).
2. Se nedan avsnittet Transporter samt *I Rosell*, En greves flotta. Magnus Gabriel De la Gardies farkoster. – Byggande och underhåll av vägar ingick även i De la Gardies verksamhet.
3. ATA, Venngarn, Byggnadshistorisk undersökning 1970–71. Rapport av *Karin Andersson*.
4. *N Sundquist*, Willem Boy i Uppsala.
5. *G Axel-Nilsson*, Makalös, s 85. – Byggmästaren Hans Jakob Kristler var verksam vid Venngarn 1639.
6. Bostad för präst fanns 1678 i Västra träbyggnaden, även kallad ”Rööda Träbyggningen”.
7. LUB, De la Gardieska saml, Släktarkivet De la Gardie, vol 92, *Rosner* till M G De la Gardie 1685-12-28. – ”Ad dies vitae zu behalten und zu nutzen”. Även Höjentorp, drottning Kristinas bröllopsgåva, fick greveparet behålla på livstid.
8. Venngarns slott har en lång ägarhistoria,. Godset är känt sedan 1100-talets mitt. Under 1400-talets andra hälft ägdes slottet av släkten Banér. Godset tillföll 1555 *Gustav Vasa* i arvskiftet efter *Sigrid Eskilsdotter Banér*, som var kungens mormor. År 1568 erhöll hertig *Magnus av Sachsen-Lauenburg* egendomen i förläning. Han var brorson till *Gustav Vasas* första gemål, *Katarina av Sachsen-Lauenburg*, och förmäldes 1568 med prinsessan *Sofia, Gustav Vasas* dotter i andra gifte. *Johan III* fördrev 1578 hertig *Magnus* ur landet, varvid besittningsrätten till egendomen övertogs av hustrun *Sofia* och sonen *Gustav*. Under hertig *Gustavs* tid utbyggdes det medeltida slottet på 1590-talet. Godset indrogs till kronan 1611 men förlänades av *Gustav II Adolf* 1627 till den böhmiske greven *Franz von Thurn*, som utmärkt sig i kriget mot Polen. *Von Thurn* utarrenderade, troligen redan 1638, Venngarn till *Jakob De la Gardie* och sålde 1653 egendomen till *Magnus Gabriel De la Gardie*.
9. ATA, Byggnadshistorisk undersökning 1970–71.
10. Från *Ekholmen* levererades 1665 ”en gammal uthuggen portal” till Venngarn. Mästare till renässansportalen är sannolikt *Hans* eller *Markus Hebel*, som på 1630- och 40-talen arbetade med utsmyckningen av *Ekholmens* slott (RA, E 1724, De la Gardieska saml, godshandl Venngarn, Byggningsräk).
11. I början av 1900-talet fanns ännu tydliga kalkmålningar i fönstersmygarna (*Årland Noreen*, memorial i: Ecklesiastikdepartementets proposition 1931:1. Bilaga. Restaurering av Venngarns slott). – ATA, Konservatorsrapport 1917-01-15: ”Målningar på bruket i fönsternischerna fixerades, de fyra evangelisterna i södra väggens fönsternischer har solen så urblekt att detaljerna kan med knapp nöd urskiljas...”
12. RA, E 1843, De la Gardieska saml, kamrerars och kassörers m fl räk, Lista på nyårgåvor för året 1664.
13. På *Carl Carlsson Gyllenhielms* slott Sundbyholm upptas sålunda i ett inventarium 1630 ”Kiörkesalen” och ”Prästekammaren” (RA, E 3757, *Carl Carlsson Gyldenhielms* saml, vol 41, inv 1630-11-12).
14. RA, E 1317–18, egenhändiga anteckningar och planritningar till byggnadsföretag. Ett memorial beträffande byggnadsverksamheten daterat den 29 mars 1654 i: E 1733, De la Gardieska saml, M G De la Gardies godshandl samtliga gods: ”Memorial Uppå byggningswäsendet weed efterskrefne orther
– – –
Wännegarn
Laga trappan –
Muhra färdigh sahlen, medh Camrarna och inredan, ithem måhla dhe neder wåhningarna reparerade –
Hehla taket ändras
Träbyggningarna repareras –
Tegelladan sättes fordt –
Hoos meenlösen (Menlös) een planta medh alla profiler. –”
15. *S Karling*, Trädgårdskonsten, s 419.
16. A a, s 316ff. – *G Lindahl*, Magnus Gabriel de la Gardie, Hans gods och hans folk.
17. RA, E 1724, De la Gardieska saml, godshandl Venngarn.
18. *Ibidem*, Räkning för byggnadsväsendet vid Venngarn 1661-06-15 till 1663-01-01.
19. RA, E 1842, De la Gardieska saml, kamrerars, kassörers m fl räk, Räkning på tillverkat tegel vid *Ekholmens* tegelbruk 1663–64, vad tegelfolket därpå förtjänar och hur mycket, som de bekommit har. – Tegelbruket låg vid *Häcklans* utflöde i *Mälaren*.
20. RA, E 1843, De la Gardieska saml, kamrerars, kassörers m fl räk, Förteckning på de farkoster som för *Hans Höggrevlige Excellens Rikskanslern* genom *Slussen* gångne och obetalte äro.
21. *Ibidem*, Efterföljande pengar är av kassören *Johan Snack* på åtskillige tider levererade till efterbemälda farkoster (1665).
22. RA, E 1724, De la Gardieska saml, godshandl Venngarn, Kort förslag på de material som behövs till

- efterföljande byggningar vid Venngarn 1664: "Nya Stallet för 32 hästar".
23. 1688 års inventarium, ULA, jfr not 1.
 24. RA, E 1724 enligt not 22, Venngarnsstaten 1664.
 25. RA, E 1842, De la Gardieska saml, kamrerars, kassörers m fl räk, Förslag till byggningsfolket vid Ekholmen och Venngarn 1664.
 26. I:RA, E 1724, godshandl Venngarn samt i: E 1842, räk.
 27. RA, E 1724 enligt not 22.
 28. RA, E 1842, Memorialet är bl a undertecknat av konduktören *Olof Falck*. – År 1665 begärde De la Gardie, att Falck skulle bege sig till Venngarn (RA, E 1253, De la Gardieska saml, koncept 1665-08-22).
 29. RA, E 1843, De la Gardieska saml, kamrerars, kassörers m fl räk, Ödmjuk och underdånig förteckning på de penningar, som till arbetsfolket komne är hit till Venngarn och vad därav är utgivet. 1665-04-04 *Olof Jonsson*.
 30. RA, E 1724, De la Gardieska saml, godshandl Venngarn, Specialräkning för byggningsskrivaren *Olof Jonsson* för byggnadsmaterial 1665. Samtidigt arbetade snickaren med tornet, där klockorna skulle upphängas. Furstinnan hade anskaffat spik till tapetsering och uppslående av tavlor i logementerna.
 31. Ibidem.
 32. RA, E 1845, De la Gardieska saml, kamrerars, kassörers m fl räk.
 33. RA, E 1724 enligt not 30.
 34. *I Rosell*, Läckö slottskyrka, s 100.
 35. RA, E 1724 enligt ovan.
 36. Ibidem.
 37. RA, E 1724 enligt ovan, verifikation 1663-10-31.
 38. Ibidem, Lista över kostpengar.
 39. *Stenhammar* upptas även bland byggnadsfolket vid Malälös (E 1843).
 40. RA, E 1724 enligt ovan.
 41. RA, E 1842, De la Gardieska saml, kamrerars, kassörers m fl räk, Memorial vad som skall förfärdigas vid Venngarn 1664.
 42. RA, E 1843, De la Gardieska saml, kamrerars, kassörers m fl räk, Memorial på material som befinns vara nödvändiga till byggnadsverksamheten vid Venngarn, odat (1665 *Olof Jonsson*).
 43. RA, E 1849, De la Gardieska saml, kamrerars, kassörers m fl räk, Byggningsskrivaren *Olof Jonsson*: räkning på Venngarns arbetares kostpengar 1666-01-01 till 1667-01-01.
 44. Ibidem, Specialräkning med byggningsskrivaren *Olof Jonsson* för Venngarns byggnadsmaterial 1666.
 45. *S Karling*, Matthias Holl, s 56, not 1 (RA, E 1250, De la Gardieska saml, koncept 1663-09-02).
 46. RA, E 1733, De la Gardieska saml, godshandl samtliga godsens, Kontrakt 1664-01-28. – RA, E 1693, De la Gardieska saml, godshandl Jakobsdal, Gårdsräk.
 47. *S Karling*, Matthias Holl, s 43ff.
 48. *Bretzel* upptas bland Jakobsdals byggningsfolk 1665–68 (RA, E 1693 enl not 46). – Enligt ett brev 1668-04-14 tog han avsked. Enligt samma brev hade han detta år förfärdigat en modell till Veckholms kyrkas klockstapel (RA, E 1356, De la Gardieska saml, ink brev, Andreas Bretzel – *I Rosell*, Veckholms kyrka, SvK vol 155). – Enligt ett memorial av *A Bretzel* 1667-02-15 arbetar han då på Ekholmens slott i Veckholms slott och förfärdigar en trappa med pelare och kolonner av ek (RA, E 1255, De la Gardieska saml, koncept).
 49. RA, E 1843, De la Gardieska saml, kamrerars, kassörers m fl räk, Verifikation 1665-09-02.
 50. *S Karling*, Matthias Holl, s 31, not 1.
 51. A a, s 46.
 52. A a, s 48ff.
 53. A a, s 75ff.
 54. *I Rosell*, Magnus Gabriel De la Gardies kyrkobyggnadsverksamhet, s 108ff.
 55. RA, E 1724, De la Gardieska saml, godshandl Venngarn, Avlöningslistor augusti–december 1665.
 56. *I Rosell*, Ulriksdals slottskapel, s 20.
 57. RA, E 1849, kamrerars, kassörers m fl räk, Jakobsdals byggningsfolks räkning ifrån 1666-04-01: bildhuggare *Clas Hebel*, Peter Oliweqvist, Anders snickare, Måns svarvare.
 58. RA, E 1251, De la Gardieska saml, koncept 1664, arbetslista, odat.
 59. RA, E 1845, De la Gardieska saml, M G De la Gardies räkenskaper, kamrerars, kassörers m fl räk, verifikation 1665-11-24. – E 1849, Ibidem, räk 1666 Jakobsdal, avräkning för arbetsfolkets förtjänst och avlöning 1666. – *Clas Hebel* anlätades även för arbeten vid Ekholmen 1665, sannolikt i samband med hospitalskyrkans inredning.
 60. RA, E 1724, De la Gardieska saml, godshandl Venngarn.
 61. *I Rosell*, Veckholms kyrka, s 75ff.
 62. *E Andrén*, Skokloster, s 73.
 63. RA, E 1843, kamrerars, kassörers m fl räk 1665, Memorial, odat. – Jfr *H Rabén*, Träskulptur och snickarkonst, s 166.
 64. RA, E 1845, ibidem, – E 1849, Kamrerars och kassörers m fl räk, Venngarns byggningsräk 1666 (i slutet av vol).
 65. RA, E 1849, De la Gardieska saml, kamrerars, kassörers m fl räk 1666, Gårdsräk med *Olof Jonsson*, s 22.
 66. Ibidem, Ekholmens gårdsräk 1666-06-01 till 1667-06-01. Föraringar s 20, 27. Här upptas även en ox till *Andreas Bretzel* (s 19).
 67. Jfr *S Karling*, Matthias Holl, s 33.
 68. RA, E 1849, De la Gardieska saml, Venngarns gårdsräk med *Olof Jonsson* 1666. – *Bretzel* förfärdigade modeller till olika arbeten vid slottet, bl a till ett trädgårdsgalleri (ibidem). En modell till Veckholms kyrkas klockstapel har nämnts ovan.

69. *R Edenheim & I Rosell*, Varnhems klosterkyrka, s 140.
70. *B Waldén*, Nicolaes Millich, s 198ff. – RA, E 1693, De la Gardieska saml, godshandl Jakobsdal, Jakobsdals melioration 1659–70. – E 1845, kamrerares, kassörers m fl räk 1665.
71. *I Rosell*, Veckholms kyrka, s 85.
72. RA, E 1724, De la Gardieska saml, godshandl Venngarn, Byggnadsräkningar vid Venngarn, specialräkning med byggnadsskrivaren *Olof Jonsson* för byggnadsmaterial 1665. – *Johan Wendelstam* har bl a utfört fyra portaler för Ryningska palatset, Stora Nygatan (1644), portaler, gravkor och monument för Erik och Nils Ryning vid Sköldinge och Vadsbro kyrkor (1656) och portalen Västerlånggatan 65 (1660).
73. RA, E 1843, De la Gardieska saml, kamrerares, kassörers m fl räk, Bild- och stenhuggaren *Didrik Blume* 1665: Följande stenhuggarearbete förfärdigat och levererat: bl a 4 st ”skorstenar” (spislar) till Venngarn.
74. RA, E 1843, De la Gardieska saml, kamrerares, kassörers m fl räk 1665, Johannes Snack: Venngarn, *Carlinus* juni: terpentin, nötolja, ”berg ask”, bergblau, florentinerlack, schüttgelb, 1 tunna krita, 1 tunna därtill, linolja, draglim. – Venngarn, *Hoppe* juli: florentinerlack, cinnober, blygelb, askblå, bergblau, terra, blyvitt, linolja, spiggolja, nötolja, fin aurum, kugellack, mönja, indigo, pimpsten, schüttgelb. – Målargesällen: blyvitt, brunrot, åkergult, oljebliått (kopparfärg), -, umbra, lim, -, kugellack, mönja, aurum, indigo, spanskrön, blygult (glödgad blyaska), -, florentinerlack, askblått, schüttgelb, nötolja, färgkrukor, penslar, -.
75. *I Rosell*, Ulriksdals slottskapel, s 20.
76. RA, E 1724, De la Gardieska saml, godshandl, Venngarn, byggnadsräkningar, Specialräkning med byggnadsskrivaren *Olof Jonsson* för byggnadsmaterial 1665. E 1845, kamrerares, kassörers m fl räk 1665, Fordras av hovkassan 10 juli, målaren *Carlinus* följande material: blyvitt, linolja, oljebliått, två stora penslar, kimrök, schmaltzblau, indigobliått, kugellack, cinnober, 40 böcker guld. – *Carlinus* erhöill 10 skålpund schmaltzblau ”till alla listerna på kiörkian”.
77. RA, E 1724, De la Gardieska saml, godshandl Venngarn, byggnadsräk, verifikation *Måns Andersson Carlinus* 1666-01-22. ”Jagh undertecknat bekiennes migh haffua bekommit af her bygningsskriffuaren Oluff Jonson på Wennegarn till tornetz grundh tran, ett treedelsfatt en fierding fatt rödfergia kimrök it halfft fatt – thetta är till tornetz stoffuering. Tenrickar 470 till taffloras upspenning uthi kiörkian och på taflorna uthi gången är mig leffuererat noch en tonna krita en tonna till murens huitlimmande uthi kiörkian. Noch fämton skålpund blyhuit Lius två marker, och fyra skålpund åkergjelb. Huilka offuan bemelte material saker iagh her medh fulkomligen quiterar. Datum Wennegarn den 22 Januari Anno 1666. *Måns Anderson Carlinus*.”
78. RA, E 1724 enligt not 76.
79. RA, E 1701, Läckö slott, inv 1675.
80. RA, E 1843, De la Gardieska saml, kamrerares, kassörers m fl räk, Kassadagsedel 1665-09-22. – E 1845, kamrerares, kassörers m fl räk 1665. – Med Venngarnsskutan fördes följande färger till byggnadsplatsen: Cinnober, krita, kimrök, blygult, berggrönt, vitlimskvaster. – Ålänningar levererade kalk.
81. RA, E 1843 enligt ovan, verifikation Nicolas Vallari (1665).
82. De la Gardie skrev 1681 till *Olof Rudbeck*, att han funnit *Disasagan* avbildad i *Atlantican* ”uti sådan gestalt han där funnit avmålade på en ort jag nu icke kan draga mig till minnes”. Han begär, att *Rudbeck* låter ritaren vid Antikvitetskollegiet *Johan Hartling* kopiera avbildningarna. Dessa kom senare att utföras för *Disasalen* av målaren *Lorentz Volter* (RA, E 1296, De la Gardieska saml, koncept 1681, *M G De la Gardie* till *Olof Rudbeck*). *Rudbeck* förfärdigade enligt egen utsago orangeriet vid Jakobsdal, blott dess konstruktion ej dess arkitektoniska utformning (*S Karling*, Trädgårdskonsten, s 341).
83. ULA, Uppsala länsstyrelses arkiv, Kungsgårdar i Stockholms län, Venngarn, inv 1688, inv 1691, byggningsräk 1691.
84. *S Karling*, Matthias Holl, s 31.
85. A a, s 75ff.
86. A a, s 86.
87. En oljemålning av *Magnus Gabriel De la Gardie* med slottet i bakgrunden visar färgsättningen i rött mot vita fasader. Målningen av okänd konstnär, möjligen *R Sylvius*, är avbildad i färg i Nationalmusei utställningskatalog nr 434, *Magnus Gabriel De la Gardie*, utställning på Läckö 1980, s 92.
88. *N Sundquist*, Willem Boy i Uppsala, s 64.
89. De inventarieförteckningar, som upprättades i samband med reduktionen är utförliga och ger oss upplysningar om slottens utsmyckning. Inventariet över Höjentorp upprättat 1687 vid furstinnans död ger oss en livfull bild av det försvunna slottet. Kungssalen hade målade festoner och draperier. Hängande festoner, musslor och lövverk smyckade lusthusets väggar (RA, Slott och gårdar, vol 15, Höjentorp). – Läckö slotts inventarium 1681, upprättat i samband med reduktionen, ger oss många upplysningar om detta slotts utsmyckning (GLA, Läckösaml).
90. RA, De la Gardieska saml, kamrerares, kassörers m fl räk.
91. *Ibidem*, räk 1664.
92. Av De la Gardies och hans makas nio då födda barn var endast fyra i livet på 1660-talet. Två barn, födda på 1660-talet, avled vid unga år. Äldste sonen *Gustaf Adolf* †1695 samt dottrarna *Catharina Charlotta* †1697 och *Ebba Hedvig* †1700 överlevde föräldrarna (*M Revera*, Gods och gård 1650-1680, s 182, not 14).
93. ULA, Uppsala länsstyrelses arkiv, Kungsgårdar i Stockholms län, vol (30) 1306, Venngarn, byggningsräk.

94. Ecklesiastikdepartementets proposition 1931:1. Bilaga: Restaurering av Venngarns slott.
95. LMV, A 85:101, S Olofs sn, ägomätn m m av *L Kietslingh* 1727.
96. Jfr *S Karling*, Trädgårdskonsten, s 427
97. Ecklesiastikdepartementet enligt not 94.
98. A a.
99. ATA, *Ärland Noreens* arkiv, anteckningar om Venngarns slott, vol 2. Restaureringsarbeten, Kyrksalen.
100. Raå till Regeringen, Budgetdepartementet 1982-08-11.
101. RA, E 1724, De la Gardieska saml, godshandl Venngarn, inv 1678. – E 7643, Rydboholmssaml, M G De la Gardie, Strödda ekonomiska handl, godshandl o dyl, inv 1685.
102. *S Karling*, Hans Swant, s 25ff.
103. A a, s 5.
104. *B Waldén*, Nicolaes Millich, s 98ff.
105. *S Karling*, Matthias Holl, s 33.
106. A a, s 30f.
107. *T ex Sohlmans* musiklexikon, bd 5, artikeln Positiv.
108. *M Kjersgaard*, Orglets ABC (XIII). Orgelpositivet.
109. *B Wester*, Gotisk resning i svenska orglar, s 30.
110. *L Ljungström*, Venngarns slottskapel, s 26.
111. *E Trobäck*, Magnus Gabriel De la Gardies hovkapell 1645-1686, s 77.
112. Se not 111 samt indirekt ur brev från *Frantz Bolls* änka (RA, E 1615, De la Gardieska saml, Skr till M G De la Gardie, fasc orgelbyggare), där det även talas om ett "swart Positif", vilket kan vara samma, som nämns i not 111. – *Frantz Bohl (Boll)* var från mitten av 1600-talet under ca 25 år landets ledande orgelbyggare. Född i Södertälje på 1620 talet, sannolikt elev till orgelbyggaren *George Herman*, studier i utlandet i orgel- och klaverbyggeri omkring 1650, och 1651 kunglig hovorgelbyggare och -instrumentmakare. Byggede orglar bl a i Riddarholmskyrkan och Jacobs kyrka i Stockholm, Kristine kyrka i Falun och Uppsala domkyrka, den sistnämnda dock aldrig fullbordad. Död 1676 (*Bengt Kyhlberg*. Vem var orgelbyggaren Frantz Boll? i: Svensk tidskrift för musikforskning 1961).
113. *I Rosell & B Wallenberg*, Drottningholms slottskyrka, s 17.
114. Se not 112.
115. ATA, *C W Pettersson*, Konservatorsrapport 1917-04-15: "Orgeln rengjordes från den öfvermålad hwhita färgen, och den underliggande dekorerings och inskriptionerna kom i dagen. De kvarvarande belgarna, piporna, tangenterna m m fastsattes på sina respektive platser."
116. *A A:son Hülphers*, Historisk afhandling om Musik och Instrumenter särdeles om Orgwerks Inrättningen ...
117. *J Sjögren*, Orgelverken i Västerås stift, kapitlet Allmän historik.
118. *Cor Iesu amanti sacrum*. 18 kopparstick av *C de Mallery*, kopierade efter *A Wierix*. U å.
119. *Der geistlichhungerischen Seelen himmelsches Manna*.
120. *A Ellenius*, Bild och bildspråk på Magnus Gabriel De la Gardies Venngarn.
121. Den kristna människan symboliseras av ett hjärta, som utsätts för olika behandling. Hjärtat hamras, stekes, skyfflas in i ugn. En gam hackar på hjärtat, hjärtat står i brand. Hjärtat förses med vingar, ett utmattat ansikte. Det gudomliga ingripandet sker genom en hand, som sträcks ut ur molnen.
122. Livet som en seglats framställs även på greveläktaren i Läckö slottskyrka. Här gungar hjärtat, bärande en kompass, på ett upprört hav. En annan målning i kyrkan framställer ett hjärta på ett vajande strå vid en rofylld strand. – Livsvandringen återges i två bilder på greveläktaren. En man och en kvinna vandrar tillsammans på en bild under livets höjdpunkt. En annan bild tecknar ett gammalt utarmat par på väg ut ur livet.
123. Samma längtan efter det slutliga målet framställs i Läckö slottskyrka. "Ty wij hafwe här ingen warachtig stadh: ut-han wij sökom efter then tilkomande". I koret tecknas slutmålet: "Jag lever" är den krönande inskriften till ett bevingat hjärta. Som ett komplement till inredningens målningar öppnar sig taket med två plafondmålningar, där änglar förkunnar Guds ära.
124. *L Ljungström*, Venngarns slottskapel, s 24ff.
125. En annan tavla återger rådhuset i Nürnberg med det svenska lejonet. *Nagler*, Künstlerlexikon, bd 24, s 493.
126. ATA, K-byråns arkiv.
127. *I Strömsten & J Svanberg*, Mariakyrkan i Sigtuna, s 37. – Om De la Gardies omsorger om den närbelägna Maria-kyrkan vittnar ombyggnaden av kyrkans stigluckor på grevens bekostnad (RA, E 1724, De la Gardieska saml, godshandl Venngarn, Specialräkning med byggnings-skrivaren *Olof Jonsson* för byggnadsmaterial 1665).
128. RA, Registratur över resolutioner och städernas besvär 1735– 52, fol 405. "Kongl. May:ts nådige resolution uppå borgmästaren Eric A. Kyhlmans å Sigtuna stads vägnar insinuerade underdånige supplique gifwen Stockholm i rådcammaren den 28 aprilis 1743."

Bilagor

1. Räkenskaper rörande byggmästaren Andreas Bretzels anställning 1664-1667. De la Gardieska saml, M G De la Gardies godshandl samtliga godsens (E 1733). RA.

Efter H: Höggrefl: Excell:tz högborne here Rijks Cantzlerens Fullmacht Dat: Jacobsdaal d. 28 Jan 1664. Ähr Mest:r Andreas Bretzel af Pommerskia Cammar-Rådet Wälb: Philip Rothlieb worden antagen uti hög-bem:te hans Excell:tz Tjänst, att förretta Wattuwärcken samt förestå Architecturen, så och tillijka med Gesäl-lernes tillhjälp att förestå SnickareArbetet Jämpte hwad annat som han till det höggrefl: husetz Nytta, kan Pröfwa och ehrfahra, det skall han I retten tijdh påmin-na och Tillkännagifwa, hvaremot beståes honom till Ährlig Gagie iämpte frij Wohnung och kåst - 2008 RD: och een Ny Klädning hwilket han ef:r Staten och h: höggrefl: Excell:tz Nädigste Disposition Ährligen skall hafwa att Åthniuta och bekomma, och beräknas beställ-ningen ifrån d: 13 Junij 1664 då han hijt anlände ef:r hans egit ingifwit Upsatz, och till d: 1 Januarij 1667...

2. Förteckning över bildhuggar- och svarvararbeten till kapellet och altanerna, ankomna från Jakobsdal (Ulriksdal) 1665. De la Gardieska saml, M G De la Gardies godshandl Venngarn, byggningsräkenskaper 1665 (E 1724). RA.

Bilhugg- och Swarfware Arbete från Jacobsdahl ankommit till kyrkan och Altanerne

- 8 st fruchter medh 4 bandh
- 5 st smärre fruchter
- 5 st Småå Engelshufwuden
- 3 st Billder
- 4 st småå Sirater
- 8 st småå Snircklar
- 25 st Engelshufwuden kallas kräckstenar (kragstenar)
- 15 st fruchtkrååkstenar
- 6 st stora kräckstenar
- 40 st små Capteller (kapital)
- 6 st Stoore Capteller
- 40 st Småå pelare medh LåftGesims
- 7 st Capteller till de stoore pelarne
- 30 st Småå knappar
- 4 st Småå Spetzar

Till Altanerne

74 st Små pelare

4 st store pelare medh LåftGesims och Postementer

3. Inventarieförteckning 1678. M G De la Gardies gods-handl Venngarn (E 1724). RA.

Kyrckian

- 2 bänckiar ofwan på Lächtaren, för Hans HögGrefl Excell:ce och Hennes Furstl. Durchl: medh blått blomerat Atlask på wäggen 4 1/2 breedd; I hvar bänck är högt ifrån taaket, och öfwer bäncken. 1 wådhl blådt Atlask framman uppå bookpallen med 1 streck in uti, och 2 streck uthan före med gullspitzer
- 2 st blå blomerade Trijzhyenden
- 2 försilfrade Liusplåtar
- 3 dörar där sammestädes, medh Låås och gångjärn
- 1 Predijkstohl medh himmel, och 3 små beläten förgylte på himmelen
- 1 stoor Bibel medh Silfwerbeslagh
- 2 förgylta Liusplåtar, medh Skrift midt uppå Plåten
- 1 Positiff, medh 5 små beläten offwan på
- 1 stoor AltarTafla, huru Christus beder i Örtagården, ofwan ett Crucifix
- 1 Tafla medh Johannes Contrafey
- 1 Dito Wår herre Christus bunden om händerne
- 1 Dito, medh en gl Man, som hafwer een book i handen, eller för sigh
- 1 Dito, en gl. Man, som hafwer en dödskalle
- 5 andre Taflor medh KyrkioHistorier. Dessa föreskrefne Taflor äro i blå rahmar
- 1 Altare medh Bordh och Skååp under, medh 2 dörar, låås, Nyckel och gångjärn
- 2 försilfrade drefne Mässingz Stakar medh proppar
- 1 blådt blommerat Atlaskzhyende medh gull spitzer rundt ikring på Altaret
- 1 blådt Atlaskz Altartäckie, framför Altaret medh hans hög Grefl: Excell:ce och hennes furstl. durchl:ts Wapn af Guld och Silfwer borderade, ähr 4 1/2 al:r långt, medh gullspitzer nedan om
- 1 Cammarduukz Altarkläde om 1 bredd 5 3/4 al:r långt, framman för är medh hwijt flor i gull stickat. Item medh gullspitzer framför ändarne, och framman föhre

1 Wådth Liflandz Lereft ofwan på Altaret
 Blådt kläde nedankring pallen widh altaret Pelarewärc-
 ket kring Altaret är rundt om medh en wådth Lifflandz
 Lereft ofwan på
 2 st Messings LiusCronor, i den eena är Uhr, på hwar-
 therä är 8 pijpor
 20 bänckiar medh dörar och gångjärn, 2 deraf medh

blådt kläde ofwan uppå
 1 dör till Predijkestohlen medh låås och gångjärn
 24 fönster, 8 äro medh beslag
 2 dubbla dörar till kyrkian, medh 2 par gångjärn, låås
 och nyckel
 1 furubänck och een pall

Källor och litteratur

OTRYCKTA KÄLLOR

Stockholm

RA: Registratur över resolutioner och städernas besvär 1735-52; ÖIÄ, ritningar, profan S Olofs sn Venngarn, slotts-kapellet uppm 1915 av *O Lundgren* och *F Wetterqvist*: bot-tenplan, läktarplan, sektioner mot altaret, predikstolen, orgel-läktaren, grevliga läktaren och kassettaget (plan, profiler). (Kammararkivet), Slott och gårdar, Höjentorp.

Enskilda arkiv och saml. Carl Carlsson Gyllenhielms saml, vol 41 (E 3757). - De la Gardieska saml, *M G De la Gardie*: *A Allehanda* koncept 1663-81 (E 1250, 1251, 1253, 1255, 1296), Egenhändiga anteckningar och planritningar till byggnadsföre-tag (E 1317-18); C Inkomna brev, Från enskilda: *A Bretzel* (E 1356), Från hantverkare och näringsidkare, fasc orgelbyggare: *F Boll* (E 1615); *F Godshandl Jakobsdal* (E 1693); *Läckö* (E 1701), Venngarn (E 1724), samtliga godsens (E 1733); *H Allehanda* koncepträk, Kamrerars och kassörers räk 1663-66 (E 1842, 1843, 1845, 1849). - Rydboholmssaml, *M G De la Gardie*, Strödda ekonomiska handl, godshandl och dylikt (E 7640, 7643).

Raä: ATA topografiskt ordnade handl Venngarn, Av- och tillrädssyn 2/10 1889 (avskr); *W Pettersson*, Förslag till konservering av målning och förgyllning i kapellet 6/3 1916, rapport 15/4 1917; *S Brandel*, ang orgeln 8/10 1924; *N-O Berg* och *D Edholm*, ang besiktning av orgeln 6/6 1968, PM ang rest av orgeln (ank 10/6 1968); *K Andersson*, restaureringsrapport 5/5 1972 (med bilagor); *M Kjersgaard*, Orgelpositivet, redogörelse för undersökning, förslag till rekonstruktion och kostnadsberäkning 13/8 1973 (med bilagor); Raä till regeringen ang försäljning av Venngarn 11/8 1982. - K-byråns arkiv, ang restaurering 1927, 1931 bl a: *Å Noreen*, Tjänstememorial 12/7 1928, den-samme, uppm av slottet 1932: sektion, plan av bottenvån, vån 1 trappa, 2 trappor, vindsplan, fasader; ang restaurering av or-

geln 1958, 1972; ang användning av transformatorbyggnad som klockstapel 21/3 1961, ändras enligt ritn av arkitekt *K E Hjalmarsson* 11/10 1960; ang restaurering av målat trätak i kapellet 23/6 1964, ang fasadrenovering 1970-71. - SAOK:s orgelinven-tering, S Olofs sn Venngarn.

KB: Kart- och planschavd, teckn till Suecia antiqua et hodierna, Venngarn; *Gripenhielms* Mälarkarta 1689.

NordM: Kopior av målade fönsteromfattningar; blyertsteckn av slottet 1872; fotografier.

Gävle

LMV: Ägomätning av *L Kietslingh* 1727 (A 85:101, S Olofs sn).

Lund

LUB: De la Gardieska saml, Släktarkiven, De la Gardie vol 92.

Uppsala

ULA: Uppsala länsstyrelses arkiv, Kungsgårdar, vol (30) 1306, Venngarn.

TRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR

Andrén E, Skokloster. Ett slottsbygge under stormaktstiden. Ak avh. Sthlm 1948.

Axel-Nilsson G, Makalös. Fältherren Jakob De la Gardies hus i Stockholm. Sthlm 1984. Monografier utg av Stockholms kommun.

Dahlberg E, Suecia antiqua et hodierna. Sthlm 1856.

- Densamme*, Teckningarna till Svecia antiqua et hodierna, II. Uppland. Sthlm 1966.
- Ecklesiastikdepartementet*, Proposition 1931:1. Bilaga. Restaurering av Venngarns slott.
- Edenheim R & Rosell I*, Varnhems klosterkyrka. SvK vol 190. Sthlm 1982.
- Ellenius A*, Bild och bildspråk på Magnus Gabriel De la Gardies Venngarn. i: *Lychnos* 1973-74. Sthlm 1975.
- Der geistlichhungerischen Seelen himmelsches Manna. Utg av Maria *Euphrosyne De la Gardie*. Sthlm 1681.
- Hahr A*, Konst och konstnärer vid Magnus Gabriel De la Gardies hof. Uppsala 1905. Skrifter utg af K Humanistiska VetenskapsSamfundet i Uppsala IX:4.
- Hülphers A A:son*, Historisk afhandling om Musik och Instrumenter särdeles om Orgwerks Inrättningen i Allmänhet jemte Kort Beskrivning över Orgwerken i Swerige. Westerås 1773.
- Karling S*, Hans Swant. En bildhuggare i Göteborg under 1600-talet. Göteborgs och Bohusläns fornminnesförenings tidskrift 1943.
- Densamme*, Matthias Holl från Augsburg och hans verksamhet i Magnus Gabriel De la Gardies tjänst i Sverige och Balticum. Göteborg 1932.
- Densamme*, Trädgårdskonstens historia i Sverige intill Le Nötrestilens genombrott. Ak avh. Sthlm 1931.
- Kjersgaard M*, Orglets ABC (XIII). Orgelpositivet. i: *Orglet* 1984:2. Birkeröd 1985.
- Kyhlberg B*, Vem var orgelbyggaren Frantz Boll? i: *Svensk tidskrift för musikforskning* 1961.
- Lindahl G*, Magnus Gabriel De la Gardie. Hans gods och hans folk. Uppsala 1968.
- Ljungström L*, Venngarns slottskapell. i: *Upplands kyrkor* 192. Uppsala 1983.
- Magnus Gabriel De la Gardie*. (Utställning på Läckö slott). Nationalmusei utställningskatalog nr 434. Sthlm 1980.
- Revera M*, Gods och gård 1650-1680. Magnus Gabriel De la Gardies godsbildning och godsdrift i Västergötland I. Ak avh. Uppsala 1975.
- Rosell I*, Georg Baselaque - Magnus Gabriel De la Gardies bildhuggare på Läckö. i: *Fornvännen* 75 (1980).
- Densamma*, En greves flotta. Magnus Gabriel De la Gardies farkoster. i: *Forum navale* nr 38 (1983).
- Densamma*, Läckö slottskyrka. SvK vol 198. Sthlm 1985.
- Densamma*, Magnus Gabriel De la Gardies kyrkobyggnadsverksamhet i Sverige. Ak avh. Sthlm 1972.
- Densamma*, Ulriksdals slottskapell. SvK vol 167. Sthlm 1976.
- Densamma*, Veckholms kyrka. SvK vol 155. Sthlm 1974.
- Rosell I & Wallenberg B*, Drottningholms slottskyrka. SvK vol 174. Sthlm 1977.
- Sjögren J*, Orgelverken i Västerås stift. Sthlm 1952. Nordiska museets handlingar 40.
- Strömsten I & Svanberg J*, Mariakyrkan i Sigtuna. *Upplands kyrkor* 169. Uppsala 1976.
- Sundquist N*, Willem Boy i Uppsala. Uppsala 1971.
- Söderberg B G*, Venngarn. i: *Slott och herresäten i Sverige. Uppland* bd 2. Sthlm 1967.
- Trobäck E*, Magnus Gabriel De la Gardies hovkapell 1645-1686. i: *Svensk tidskrift för musikforskning* 1930.
- Waldén B*, Nicolaes Millich och hans krets. Studier i den karolinska barockens bildhuggarkonst. Sthlm 1942.
- Wester B*, Gotisk resning i svenska orglar. Sthlm 1936.
- Tidningsartiklar rörande restaureringar. *Svenska Dagbl* 15/12 1915, *Post- och Inrikes Tidningar* 28/1 1916, *Svenska Dagbl* 27/7 1930.

Förkortningar

ATA	Antikvarisk-topografiska arkivet, riksantikvarieämbetet och statens historiska museer, Stockholm
GLA	Göteborgs landsarkiv
inv	inventarieförteckning
KB	Kungliga biblioteket, Stockholm
K-byrån	F d kulturhistoriska byrån vid byggnadsstyrelsen, Stockholm
LMV	Lantmäteriverket, Gävle
LUB	Lunds universitetsbibliotek
NordM	Nordiska museet, Stockholm
RA	Riksarkivet, Stockholm
Raä	Riksantikvarieämbetet, Stockholm
räk	räkenskaper
SvK	Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium
ULA	Uppsala landsarkiv
VHAA	Vitterhets historie och antikvitetsakademien, Stockholm
ÖIÄ	Överintendentsämbetet, Stockholm

Summary

Venngarn Castle is situated on Garnsviken, an inlet of Lake Mälaren. As we see it today, it is above all associated with the 17th century (Sweden's "Great Power Era") and with Chancellor of the Realm Magnus Gabriel De la Gardie (figs 2,3), who acquired the property in 1653 and had the castle rebuilt in the 1660s. One of the most important alterations was the construction of a Castle Chapel. This chapel, completed in 1666, is a rare instance of a virtually unaltered church interior from the Swedish 17th century.

Compared with other properties belonging to the Count – Läckö, Karlberg, Käggleholm – Venngarn is of quite modest proportions. It was very much a country villa, after the fashion of the Italian Renaissance, and it was just the right distance away from the capital and Uppsala. De la Gardie's appointment in 1654, as Chancellor of Uppsala University was an important reason for the refurbishment of the castle.

Venngarn was an important estate during the Middle Ages. It has a late-medieval core, in the form of a two-roomed stone building, which was enlarged by stages (fig 5). At least one wing was added to the south of the building, probably in the closing years of the 15th century. During the 16th century and early 17th century the two-storey main building was heightened by one storey and a two-storey wing added at the north end. A drawing for *Svecia Antiqua*, captioned "Wennegarn 1660", shows the castle just before it was rebuilt under Magnus Gabriel De la Gardie (fig 23).

In Magnus Gabriel De la Gardie's time, the castle was converted into a regular design of two wings flanking a small courtyard (figs 4, 10–11). The north wing was raised to three storeys. The south wing and the stairwell (the latter in a projecting central section) were added. The staircase was of monumental proportions, with a double flight and a sandstone balustrade. An engraving in *Svecia Antiqua* shows the courtyard side with arcades and double wooden balustrades between the stairwell and the wings (fig 1). The garden elevation is more austere designed (fig 24). A two-storey gallery above the main entrance was added in De la Gardie's day. Long, low orangery avenues radiated from the main building, terminated by small cupolated buildings with tower-like lanterns.

De la Gardie died in 1686 at Venngarn, the one castle he was allowed to retain for the rest of his days after the rigours of the Crown lands resumption. Following his death the estate and castle passed into the hands of the Crown. The Manor was first placed at the disposal of the Governor of Uppsala County and was then leased for almost 200 years. In 1915 Venngarn became a national rehabilitation centre for alcoholics. It was purchased in 1983 by the Lewi Pethrus Foundation for philanthropic activities.

A structural investigation in 1970–1971 showed that *the Castle Chapel* occupied both vertically and horizontally, the wing which was probably added to the original two-room building at the end of the 15th century (fig 5). Four steps lead from the

stairwell on the courtyard side to a vestibule of the chapel. The chapel was connected with the rest of the castle by its system of galleries. The hall on the second floor of the castle can be reached from the Count's gallery. And there is also an entrance – now blocked up – to the Count's apartments.

The chapel has fine wooden furnishings, decorated with carvings and paintings. A system of galleries includes both organ loft and a gallery for the Count (figs 53, 58). The coffered roof of the chapel apparently came from a late 16 century banqueting hall (fig 13). One of the most interesting features of the chapel are its paintings and their symbolic language. Who were the authors of this unique chapel interior? Its unity of style suggests a mastermind. De la Gardie had a staff of craftsmen who moved from one building project to another. The big projects in progress at this time concerned Jakobsdal (Ulriksdal), which is also where we find the authors of the chapel furnishings. A large number of carved and turned decorations were taken by water from Jakobsdal to Venngarn (fig 8). Special workshops had been set up for the extensive operations at Jakobsdal. For example, the sculptor Marcus Hebel had a workshop there from 1660 until his death in 1664. His apprentice, Clas Hebel, worked on the Castle Chapel at Venngarn.

The architect Jean De la Vallée drew up the master plan for the castle and prepared the basic design for the alterations. When the time comes for the chapel to be fitted out, a new masterbuilder, Andreas Bretzel, appears on the scene. De la Gardie wrote in 1663 to the city of Stettin, asking for an experienced masterbuilder. There was a shortage of workers for the extensive building operations at Jakobsdal. In 1664 Bretzel was hired for three years to construct fountains and to direct the architectural work, with special reference to the woodwork. He worked at Jakobsdal together with Matthias Holl, a master-builder and architect from Augsburg who, together with De la Gardie, drew up the far-reaching plans for the Count's building enterprises in Västergötland. There are written records linking Bretzel with work on the interior of the chapel, but there is a good deal to suggest that his work was influenced by Matthias Holl. They both represented the combination – a frequent one at this time – of master-builder and carpenter. It is above all the wooden furnishings of the castle and the wood carvings decorating the façades that can be attributed to these two masters. Work on the site was directed by Andreas Bretzel. The design was probably made together with Matthias Holl.

The paintings in the chapel are the work of various hands, evidently including those of Måns Carlinus and Christian Hoppe. Måns Andersson Carlinus, Master of the Guild in Stockholm, had been in De la Gardie's service for many years. His previous assignments, for example, had included work on the chapels of Drottningholm and Jakobsdal.

Cronology

- 1653 Master plan of the castle prepared by Jean De la Vallée.
- 1654 Memorial: Alter the entire roof of the stone building,

complete the living quarters, add on another wing. Work begins. De la Vallée tops the payroll.

1654– Building activities interrupted by the war.

1660

1661 Work resumes.

1664– Master-builder Andreas Bretzel working at Jakobsdal, together with master-builder and architect Matthias Holl. Bretzel is engaged as master-builder at Venngarn. Sculptures produced in the Jakobsdal workshop for Venngarn Castle Chapel. Markus Hebel (d 1664) with his journeyman Clas Hebel direct operations in the workshop. Work on the wooden furnishings in the chapel is directed by Bretzel. The design is probably made together with Holl.

1665– Sculptors Clas Hebel and Christoffer Weiditz working on the chapel, installing and completing the wooden furnishings. Hans Jerling, Markus Hebel's former journeyman, retained for wood carvings in the chapel. Painters Måns Andersson Carlinus and Christian Hoppe paint and decorate the chapel.

Paintings and carvings

The wooden furnishings in the chapel are decorated with a total of 48 emblematic paintings, most of them with inscriptions (figs 43–60). All the window niches were decorated with murals, some of which have since been obliterated. The coffered ceiling is decorated with simple figurative paintings. The design is unpretentious. The content is the main thing. The inscriptions – Biblical references elucidating the import of the pictures – are just as important as the paintings themselves. This antiquated form of decoration occupies the borderline between literature and pictorial art. The emblematic paintings refer back to an earlier tradition from the 16th and early 17th centuries.

A pre-pietistically tinged Christianity already became widespread among the nobility and the educated classes during the 17th century, gaining a serious foothold in Sweden during the 18th century. The writings of Johann Arndt went through several Swedish editions in the mid-17th century. Prayer and meditation were his principal starting points. Maria Euphrosyne De la Gardie herself published a book of prayers and meditations (1681).

The wooden furnishings of the chapel are richly carved. Brackets and mouldings are decorated with more than 40 angels' heads, no two of which are alike (fig 72–73). Clusters and garlands of fruit form part of the decorations. Large allegorical figures adorn the altarpiece and pulpit and the organ case is embellished with a sculpture of a concert of angels (figs 32, 33, 40, 41, 61). Together, within the compass of the tiny chapel, these paintings and carvings make an overwhelming impression, with their superabundance of colour, form and explanatory inscriptions. The pictures and iconography of Venngarn

have been closely interpreted by Professor Allan Ellenius. The principal theme of the paintings on the pew doors is the History of the Heart.

Positive Organ

Built into the barrier of the organ loft is a very small, incompletely preserved organ or – more exactly – a positive organ (figs 61–64). The 17th century church and chapel organs, even incompletely preserved, are a rarity, but for a number of reasons this instrument deserves special attention.

The organ case consists of five flats of pipes in a framework of carved and gilded wood. A pediment and side pieces of carved, painted and gilded wood were added later (1665). The two outermost, slightly lower flats of pipes are surmounted by portrait paintings, head-and-shoulders pictures of en face. Above the lower flats of pipes in the middle is the inscription: "Anno/1653".

The latest version of the positive dates from a restoration in 1934. That was mainly a reconstruction of the version immediately preceding it, which in turn was a greatly altered and simplified re-build of the original instrument.

During the 1960s and 1970s the instrument was in very poor condition and barely fit for liturgical use. After various deliberations it was rendered inoperative in 1980 through the dismantling of its pipework to facilitate the accurate recording of its structure and evolution.

The organ as reconstructed in 1934 corresponded to an ordinary Baroque positive, suitable for liturgical use in a small chapel (figs 65–69). This had been achieved by means of a very radical rebuilding which is not easy to date. The organ builder Franz Boll was paid in 1669 for "making" the positive. The instrument was included in the chapel furnishings in 1665 and perhaps it was the change of use that prompted this reconstruction of an instrument which had previously been more designed for solo and concert use. The different layers of decorative painting tell us that the positive must antedate the year (1653) inscribed on the case.

The colourful exterior once had its counterpart in the original pipework which, as a result of several investigations since 1973 by organ builder Mads Kjersgaard, the author of the section describing the instrument, has been established with reasonable reliability on the basis of upper boards, grooves, markings in the side of the casework and suchlike (fig 71). Such are the musical characteristics of the Venngarn positive that we are entitled, for the time being, to assume that it originated in central Germany, in about 1600 or a little earlier.

Despite the loss of its original pipework and the uncertainties attending its history, the Venngarn positive makes a valuable addition to the international stock of surviving instruments. From an archaeo-musicological viewpoint, it enhances our knowledge of the playing potentialities of early positives, thanks to the high degree of certainty with which its original exclusive nature has been established.

FÖLJANDE KYRKOR I UPPLAND HAR UTKOMMIT I SERIEN SVERIGES KYRKOR, KONSTHISTORISKT
INVENTARIUM:

- Adelsö, band VI:1, volym 73,82
Almunge, band III:3, volym 69, 70
Alsike, band IV:1, volym I
Angarn band V:1, volym 71, 113
Ansgarskapellet, band VI:1, volym 73
Arholma kapell, band II:2, volym 50
Björkö-Arholma, band II:2, volym 50
Bladåker, band III:4, volym 70
Blidö, band II:3, volym 58
Bo kyrka och kapell, band I:3, volym 62
Bred, band XI:3, volym 130
Bro, band VII:1, volym 76
Bromma se Stockholm
Börstil, band II:4, volym 74
Danderyd, band I:1, volym 7, 64
Djurö, band I:3, volym 62
Drottningholms slottskyrka, band XIII:2, volym 174
Ed, band VI:5, volym 82
Edebo, band II:5, volym 75
Edsbro, band III:4, volym 70
Ekerö, band VI:1, volym 73, 82
Enköpings kyrkor, band X, volym 195
Enköpings-Näs, band XI:1, volym 111
Esterna, band V:4, volym 80
Estuna, band V:6, volym 110, 113
Faringe, band III:3, volym 69
Fasta, band V:4, volym 80
Fasterna, band V:4, volym 80, 113
Fittja, band XII:2, volym 140
Forsmark, band II:4, volym 74
Fresta, band V:2, volym 72, 113
Frösunda, band IV:2, volym 11
Frötuna, band II:3, volym 58, 75
Färentuna, band VI:1, volym 73
Gillöga kapell, band II:3, volym 58
Gottröra, band III:2, volym 67, 70
Gräsö, band II:4, volym 74
Gustavsberg, band I:3, volym 62
Haga, band IV:1, volym 1
Hallstaviks bruks kapell, band II:5, volym 75
Hammarby, band V:2, volym 72, 113
Harg, band II:5, volym 75
Hilleshög, band VI:2, volym 77
Hjälsta, band XII:1, volym 134
Husby-Erlinghundra, band IV:1, volym 1
Husby-Långhundra, band III:1, volym 12, 70
Husby-Sjuhundra, band V:5, volym 88, 113
Håbo-Tibble, band VII:2, volym 94
Härstens kapell, band I:3, volym 62
Håtuna, band VII:1, volym 94
Härkeberga, band IX:1, volym 123
Häverö, band II:1, volym 8, 75
Hökhuvud, band II:5, volym 75
Ingarö, band I:3, volym 62
Järfälla, band VI:4, volym 81
Kalmar, band VII:2, volym 94
Kapellen på Fiskeskären se Gillöga kapell och
Sv Högarnas kapell
Karls kyrkoruin, band V:7, volym 113
Klivsta, band IV:1, volym 1
Knutby, band III:3, volym 69
Kulla, band XII:1, volym 134
Kummelby, band VI:4, volym 81
Kårsta, band III:2, volym 67
Lagga, band III:1, volym 12, 70
Lidingö, S Annæ kapell, band I:1, volym 7, 64
Litslena, band IX:2, volym 127
Ljusterö, band I:4, volym 64
Lohärad, band V:5, volym 88, 113
Lovö, band VI:3, volym 79
Lunda, band IV:2, volym 11
Låssa, band VII:1, volym 76
Länna, band II:3, volym 58, 75
Malsta, band V:5, volym 88
Markim, band IV:2, volym 11
Munsö, band VI:1, volym 73
Måsestens kapell, band II:2, volym 50
Möja, band I:3, volym 62, 64
Norrunda, band IV:1, volym 1
Närtuna, band II:2, volym 67
Odensala, band IV:1, volym 1
Orkesta, band IV:2, volym 11
Riala, band I:4, volym 64
Rimbo, band V:3, volym 78, 113
Roslags-Bro, band II:2, volym 50, 75
Roslagskulla, band I:4, volym 64
Rådmanö, band II:3, volym 58
Rånäs kapell, band V:4, volym 80, 113
Rö, band V:3, volym 78, 113
Sandhamns kapell, band I:3, volym 62
S Eriks kyrka i Tureberg se Tureberg
S Holmgers kapell, Valö sn, band II:4, volym 74
Singö, band II:1, volym 8, 75
Skederid, band V:4, volym 80, 113
Skepptuna, band IV:2, volym 11
Skå, band VI:3, volym 79
Skånåla, band IV:2, volym 11
Sollentuna, band VI:4, volym 81
Solna, band I:2, volym 29, 64
Sparrsätra, band XI:3, volym 130
Stockholms-Näs, band VII:1, volym 76
Sv Högarnas kapell, band II:3, volym 58
Svinnegarn, band XI:1, volym 111
Sånga, band VI:2, volym 77
Söderby-Karl, band V:6, volym 110, 113
Teda, band XI:1, volym 111
Tillinge, band XI:2, volym 121
Tureberg, band I:1, volym 7, 64
Täby, band I:1, volym 7, 64
Ulriksdals slottskapell, band XIII:1, volym 167
Ununge, band III:4, volym 70
Vada, band V:1, volym 71, 113
Vallentuna, band V:2, volym 72, 113
Valö, band II:4, volym 74, 75
Vassunda, band IV:1, volym 1, 11
Veckholm, band VIII:1, volym 155
Venngarns slottskapell, band XIII:3,
volym 206
Vidbo, band IV:2, volym 11
Väddö, band II:1, volym 8, 75
Värmdö, band I:3, volym 62
Västra Ryd, band VII:1, volym 76
Vätö, band II:2, volym 50, 75
Yttergran, band VII:3, volym 98
Össeby kyrkoruin, band V:1, volym 71
Össebygarn, band V:1, volym 71, 113
Övergran, band VII:3, volym 98

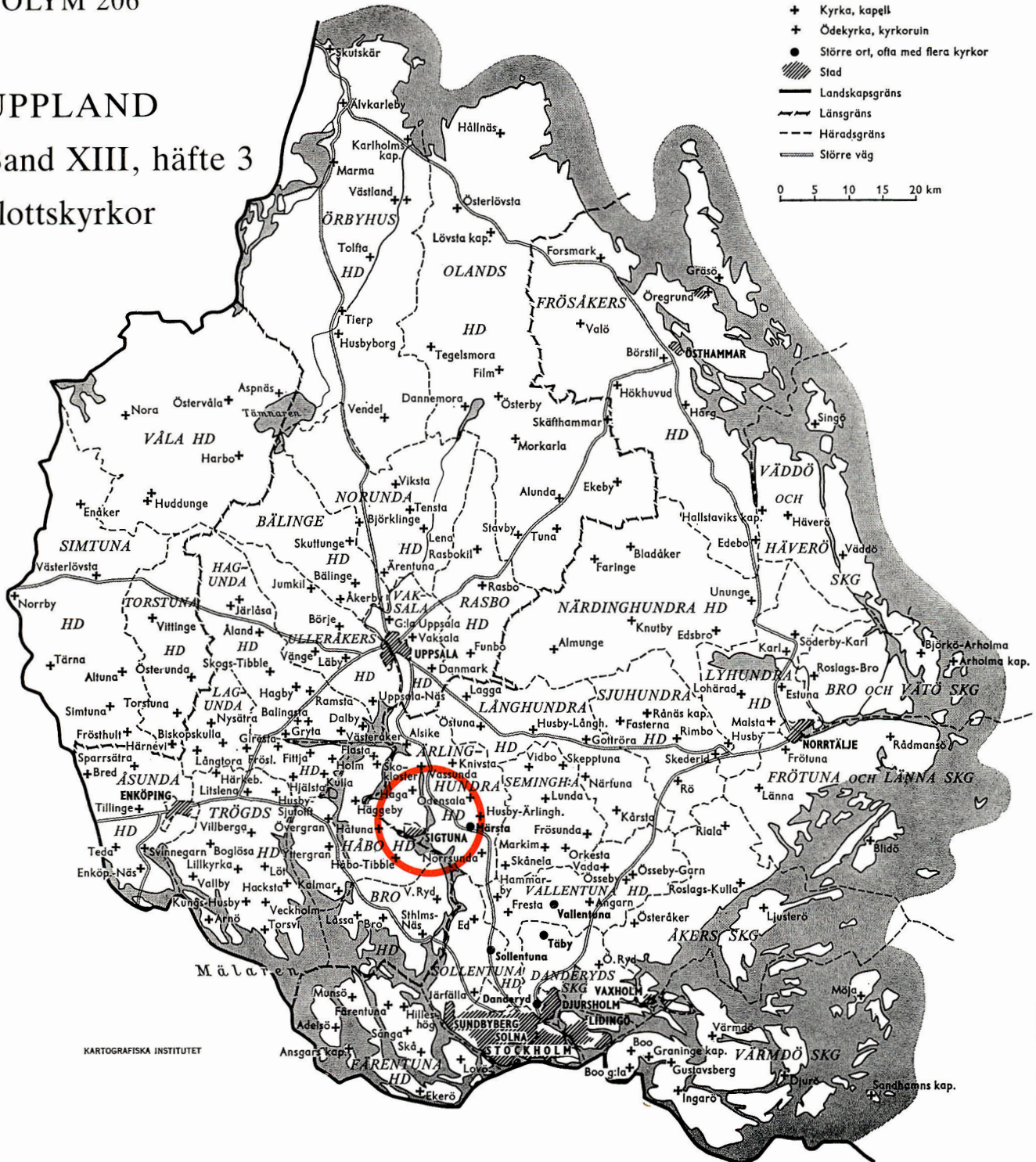
Sveriges Kyrkor KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

VOLYM 206

UPPLAND

Band XIII, häfte 3

Slottskyrkor

KARTOGRAFISKA INSTITUTET

Almqvist & Wiksell International

ISSN 0284-1894

ISBN 91-7192-722-0 (inb)

ISBN 91-7192-724-7 (häft)